

318931

5.

14
1990

INFO- TÁRSADALOM- TUDOMÁNY

SADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁ
ADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR

Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában • Társadalomfejlődési elméletek — a fejlődés fogalmának homályossága — a végcél: az ipari társadalom? • Társadalmi átmenetek a közép-európai országokban — egy elemzett, de nem létező párhuzam: Latin-Amerika – Dél-Európa — egy nem elemzett, de létező párhuzam: Dél-Európa – Közép-Európa — ellentétes párhuzamok: Közép-Európa belülről • A kelet-európai forradalmak — a hagyományos modernizációs program kudarca — a rendszerváltás forгатókönyvei — a bomlás koreográfiája — elitváltás — ellenzéki formációk és a hatalomátvétel • Európa közepén — az adósságkezelés — a környezetvédelmi kérdések közös megoldása — az infrastrukturális fejlesztések közös finanszírozása • Az átmenet politikai és jogi problémáiról — azonosságok és különbségek — a békés átmenet folyamata Magyarországon — pártérdekek feletti alkotmányosság! • Rendszerváltás és deviancia — rohamosan növekvő bűnözés — megtartjuk-e első helyünket az öngyilkosságban? — van-e és lesz-e tömeges drogfogyasztás? • Etológia és a társadalmi folyamatok — fajspecifikus, biológiaiilag meghatározott emberi tulajdonságok — az eszmék szerepe a társadalmi szervezésben

15
16

DOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMT
OMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUI
MÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUD
ÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDO
NY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOM
Y TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁ
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
ÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
RSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
SADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
ADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
DALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRS

INFO-Társadalomtudomány

14. szám (1990. október)

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia

Szerkesztőbizottság:

Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Madarász Aladár, Mucsi Ferenc, Pálné Kovács Ilona, Schlett István, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Arany János u. 1. 407.

Telefon: 111-38-99

INFO-Társadalomtudomány című sorozatunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasmányos formában megírt cikkekkel gyorsan informáljuk a társadalomirányításban résztvevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Lapunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejteni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Tartalom

Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában <i>Enyedi György – Tamási Péter</i>	3	✓
Társadalomfejlődési elméletek <i>Farkas János</i>	9	
Társadalmi átmenetek a közép-európai országokban <i>Ágh Attila</i>	19	
A kelet-európai forradalmak <i>Tamás Pál</i>	27	
Európa közepén <i>Csillag István</i>	33	
Az átmenet politikai és jogi problémáiról <i>Kulcsár Kálmán</i>	41	✓
Rendszerváltás és deviancia <i>Miltényi Károly</i>	55	
Etológia és a társadalmi folyamatok <i>Csányi Vilmos</i>	69	
Válogatott bibliográfia	77	
Kutatási információk	81	

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában

A közép- és kelet-európai országok egy közkedvelt kifejezéssel élve „az átmenet állapotában vannak”. Ez a folyamat mindenkit foglalkoztat, ami érthető, hiszen végül is sorsunkról, jövőnkéről van szó. De mi is tulajdonképpen ez az átmenet? E füzetben több oldalról (korántsem minden lehetséges szempontból), a társadalomtudományi kutatások eredményei alapján közelítjük meg az átmenet kérdéseit.

Alapjában három kérdést fontolgatunk: (1) Mennyire folyamatos és/vagy ugrásszerű ez az átmenet és milyen tényezők játszanak szerepet benne? (2) Hová vezet az átmenet, s meddig jutottunk el e folyamatban? (3) Milyen hasonlóságokat vagy eltéréseket találhatunk a diktatúrából a demokráciába történő átmenetre a környező országokban vagy más félperiferikus fejlettségű országokban?

Azt bízást állíthatjuk, hogy Magyarországon az államszocializmusból egy másik társadalmi formációba való átmenet kezdetén tartunk. Az átmenet viszonylag gyors volt a politikai rendszert illetően: az egypártrendszerű pártállamból áttértünk a többpártrendszerű parlamenti demokráciára. Ám a gazdaság átmenete a kollektivistá gazdaságból a piacgazdaságba, avagy egy „alattvalói” társadalomból az önszerveződő demokratikus társadalomba hosszú folyamat lesz, amely egyelőre inkább csak politikai jelszavak szintjén jelenik meg annak ellenére, hogy *nem most kezdődött*. A magyar átalakulás bizonyos előnye, hogy „hosszú menetelés” eredménye – végeredményben a magángazdaság, a vállalkozás és a nem-formális érdekcsoportok (a „második társadalom”) szívós szerveződése vetette le magáról a továbbfejlődést akadályozó politikai rendszert. A politikai változások persze felszabadítottak, serkentettek progresszív folyamatokat, de nem azok indították el őket. Az átmenet folyamatosan alakult: reformok, előbb a modell-, később a rendszerváltás szükségességének felismerése, majd az ezt előkészítő gyakorlati lépések megtétele következett. E folyamatosság miatt a magyar társadalom nélkülözötte a hirtelen felszabadulás kollektív eufóriáját. E lelkesedéshiány egyrészt megnehezíti a demokratikus kormányzat dolgát, másrészt viszont az átlagpolgár így kialakult józan szkepticizmusa a demokratizálódás folytatódásának fontos biztosítéka lehet. Erre annál is inkább nagy szükség van, mert

társadalmunkban túlzott emóciók is megtalálhatók, s ezek könnyen vezethetnek szélsőségekhez. Különösen akkor, ha az ország gazdasági helyzetében nem sikerül a lakosság tűréshatárán belül javulást elérni.

Jórészt adósak maradunk azzal a válasszal: hogy *hová* történik az átmenet? A „szocializmusból” a kapitalizmusba? Vissza a kapitalizmusba? Avagy a „szocializmus” csak államkapitalista kitérő volt? Ennek kijelentésétől a pártok s a kutatók egyaránt óvakodnak. A kutatók azért, mert átfogó jövőkép kimunkálására alig van lehetőség. A politika pedig kerüli a „kapitalizmus” megnevezést; piacgazdasággal, vagy a nemigen definiálható „szociális piacgazdaság”-gal helyettesíti. A piacgazdaság persze nem szociális; legfeljebb a kormányzat képes szociálpolitikával mérsékelni a piacgazdaság által keltett társadalmi hátrányokat.

Egy másik gyakori jelszó: a „visszatérés Európához” azt sugallja, hogy az államszocialista szakasz előtti magyar gazdasági és politikai berendezkedés a nyugat-európainak felelt volna meg, s most oda tudunk visszatérni. Sajnos, mi soha nem voltunk Nyugat- (azaz a fejlett) Európa szerves része. Különösen nem a két világháború közötti jobboldali, szélsőségesen konzervatív politikai rendszer, rendies társadalom, latifundiumok uralta agrárgazdaság idején.

De vajon miben fog különbözni a 90-es évek Magyarországa a 90-es évek integrált Európai Közösségétől? Csupán elmaradottságban? Lesznek-e az elmúlt negyvenegynéhány évnek tartós következményei? Sokan úgy gondolják, hogy az elmúlt négy évtizedben csupán „bejegelődött” a régi gondolkodásmód, s most csak „ki kell engedni”. Bár kétségtelenül találhatók konzervatív és archaikus megnyilatkozások egyaránt, naiv feltételezés, hogy az elmúlt időszak nem hagyott nyomokat az emberek gondolkozásán. Az ilyen feltételezés voluntarista beállítódottságra utal. A teljes újrakezdés illúziója helyett saját, minden eddigit magában foglaló kulturális tradícióinkra építve kell továbblépnünk ahhoz, hogy egy többé-kevésbé szerves fejlődés keretében változtathassuk meg társadalmi berendezkedésünket és igyekezzünk közeledni a fejlett, modern világhoz – nem csupán Európához.

Milyen lesz közvetlenebb környezetünk, Európa a 90-es években? Vajon az EGK 1992-es integrációja új, gazdasági Jalta lesz-e, vagy valóban segíti a kelet- és közép-európai országok felzárkózását? Ezek még a jövő kérdései; s bár fantáziánkat működtethetjük, a megalapozott prognózisokhoz még nincsenek megfelelő információk.

Jövők felvillantása, az átmenet jobb megértése érdekében gyakran keresünk analógiákat. Keresünk analógiákat a természetből – végül is az ember szintén része a természetnek. Ez nem új a társadalomtudományokban (lásd humán ökológia, társadalmi szinergizmus stb.). Csínján kell azonban bánni az analógiákkal, a formai hasonlóságok mögött eltérő mechanizmusok húzódnak meg; a társadalmi folyamatok nem írhatók le ugyanolyan normatív módon, ahogyan a természeti jelenségek. Ugyanakkor az emberek viselke-

dését befolyásolják „természeti adottságai”, és ezek jelentős szerepre is szert tehetnek társadalmi változások idején. Csányi Vilmos az emberi viselkedés természeti meghatározottságáról ír cikkében (69–76. old.).

Keresünk analógiákat a világ más részeiről, ahol megtörtént az átmenet a diktatúrából a demokráciába. A dél-európai és a latin-amerikai analógiák gyengéire, illetve használható pontjaira, továbbá fejlődésünk lehetséges alternatíváira és ezek feltételeire Ágh Attila mutat rá (19–25. old.).

Egyetlen analógia sem lehet azonban tökéletes. Közép- és Kelet-Európában ugyanis négy nagy modellváltás folyik egyidejűleg, s a rendszerváltás (a politikai struktúra, a társadalmi berendezkedés, az ideológia megváltoztatása) ezeknek csak egyike. A másik három: az ipari technológiai-szerkezeti váltás, a poszt-indusztriális szakaszba való átmenet és a külkapcsolati rendszerek átalakulása. Soha, sehol nem történt még négy ilyen alapvető változás együttesen, s nemigen volt példa rendszerváltozásokra békés körülmények közepette. Többek közt ezért is nehezen kiszámítható e változások kimenetele.

A fejlett országokhoz való felzárkózási kísérletek az elmúlt másfél évtizedben a félperifériákon – Brazíliától Kelet-Európán át Görögorszáig és Dél-Koreáig – általában diktatórikus körülmények között kezdődtek. A felzárkózás a világgazdasághoz a lakosságtól olyan jelentős áldozatokat kíván, amelyeket önként aligha vállal. Az áldozatot a közép- és kelet-európaiak is meghozták – diktatórikus körülmények közepette –, ám a felzárkózás mind-egyik nem sikerült. Hogyan fogadtatható el az újabb áldozatvállalás? Ez attól is függ, hogy a politikai rendszerváltás egymagában valóban nagy értéket jelent-e az átlagpolgárnak. A közvélemény hidegvérrel fogadta az államszocialista rendszer összeomlását – amely a tömegek részvétele nélkül ment végbe –, s tartózkodva figyeli az átmenetet, amely a szabadságérzet mellett új nehézségekkel és új félelmekkel is szolgál. Még az is kérdéses, hogy valóban a mai nyugat-európai, észak-amerikai fogyasztói társadalommodell-e az, amelyikhez érdemes felzárkoznunk? Vajon ez jelenti-e az igazi társadalmi fejlődés útját? Fejlődnek-e egyáltalán a társadalmak? Ezeket a kérdéseket tekinti át cikkében Farkas János (9–17. old.).

Az egyén szintjén azonban a bizonytalanságokat elsősorban nem e filozófikus problémák okozzák. Egy megszokott rendszer – még ha rossz is volt – viszonylag gyors széthullása érték- és normaszinten, valamint az azonosság-tudat vonatkozásában feszültségeket és bizonytalanságokat hoz létre. Ezekre a demokrácia önmagában nem gyógyír. A közhangulat következtében a társadalom különböző rétegeiben (egyes kisebbségi, vallási, politikai, szakmai csoportjaiban) kialakuló félelmek nagyon megnehezítik a társadalmi összefogást és együttműködést, pedig a tartós és mélyreható fejlődéshez erre feltétlenül szükség van. Ha nem sikerül nagyobb mértékű toleranciát kialakítani, ez hosszú időre visszavetheti az ország fejlődését. Más jellegű pszichikai problémát vetnek fel a jobb életre felkínált lehetőségek, amelyek a megfe-

elő környezet kialakításával sikerre vezethetnek, de ha ez viszonylag rövid időn belül nem következik be, pszichikailag tömeges kudarcézés kiváltói is lehetnek. Negatívan élük meg az emberek azt is, ha a meghirdetett elvek és a gyakorlat elválnak egymástól, ha például a pártérdekek ismét a szakértelem rovására érvényesülnek. A demokrácia csak az egyéneken keresztül valósulhat meg. Ha nem épül be a hétköznapiakba, nem funkcionál minden területen és nem tud pozitív elmozdulást létrehozni, hitelét fogja veszteni az emberek körében.

Az egészséges fejlődéshez testileg és lelkileg egészséges emberekre van szükség. Nyitott kérdés, hogy a várható nagy változások hogyan fognak hatni a társadalmi szempontból sérült emberekre. A rohamosan növekvő bűnözés például már mostanra is közhangulatot befolyásoló tényezővé vált. Lesz-e hatása a változásoknak az alkoholizmusra, az öngyilkosságokra? Miltényi Károly (55–67. old.) a rendszerváltás és a deviáns viselkedések közötti esetleges összefüggésekről írja le gondolatait.

A belső tényezők elemzése mellett nem szabad elfeledkezni a közép- és kelet-európai országokban folyó átmenet külső feltételeiről sem, amelyek elsőrendű fontosságúak. Idealizmus azt képzelni, hogy ezek az országok teljes szabadságfokkal rendelkeznek sorsuk eldöntésében. Az eddigi események sem váltak volna lehetségessé, ha a Szovjetunió – belső problémái és politikai irányváltása következményeképpen – nem egyezett/törődött volna bele a térség országainak politikai rendszerváltásába. A magyar gazdaság világgazdasági kapcsolódása földrajzi szempontból mindeddig korlátozott volt: Kelet- és Közép-Európán belül maradt a súlypontja, jóllehet a súlypont-ország (osztrák tartományok – Németország – Szovjetunió) változott. A jelenlegi helyzetben a gazdasági fellendüléshez nélkülözhetetlen a külső segítségnyújtás. Kérdéses, hogy lesz-e megfelelő volumenű segítség (amint pl. az Dél-Európa esetében volt). A tágabb európai és világgazdasági összefüggéseken kívül a magyar átmenet jellegét erősen befolyásolják majd a környező országok változásai is. Tamás Pál (27–32. old.) cikkében azt elemzi, hogy a politikai értelemben vett Kelet-Európa országaiban milyen esélykülönbségek mutatkoznak az átmenet kimenetelét illetően. Csillag István pedig (33–40. old.) e térség adósságterhei csökkentésének lehetőségeit és gazdasági együttműködésének néhány aspektusát vizsgálja.

Talán nem szerénytelenség kijelenteni, hogy az átmenethez a magyar társadalomtudományi kutatások is hozzájárultak. Az államszocialista politikai és gazdasági rendszer működési mechanizmusának feltárása (pl. Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Kornai János, Szelényi Iván munkássága) nemzetközi jelentőségű volt. A különböző kutatóműhelyekben kidolgozták az átmenet szükséges intézményeit is. Például 1985 óta nagy erővel folyt az új alkotmányozásra, a közigazgatás önkormányzati típusú átalakítására vonatkozó vizsgálatok. A demokratikusan választott magyar parlament azért is hozhatott (s hoz nyilván a közeljövőben is) oly nagyszámú fontos törvényt, mert

ezek *szakmai* szempontból már elkészültek a rendszerváltás kezdetére. Kulcsár Kálmán a magyar átmenet eddigi folyamatának politikai és jogi aspektusait elemzi cikkében (41–54. old.).

A társadalomtudományi kutatások tovább vizsgálják a magyar társadalom állapotát, változási tendenciáit az átmenet időszakában. Recepteket nem adnak, de megpróbálják pontosan leírni és elemezni a valóságban lejátszódó folyamatokat, és ezáltal is segítséget nyújtani azok megértéséhez.

Enyedi György – Tamási Péter

Társadalomfejlődési elméletek

Farkas János

Történelmi előzmények

A szociológiai fejlődéselméletek elődeit már a 18–19. században megtalálhatjuk. A skót történészek és filozófusok (pl. Ferguson, Millar, Robertson), a francia filozófusok (pl. Voltaire, Turgot, Condorcet) és a német történészek és filozófusok (pl. Herder, Hegel) koruk társadalmi és politikai forradalmait, változásait elméletileg is értelmezték. Jelentős hatással voltak olyan szerzőkre, gondolkodókra, mint Saint-Simon és Buckle, valamint az első szociológusokra, mint pl. Comte, Marx és Spencer. A 19. század második felében ily módon a történelmi vagy evolúciós megközelítés vált uralkodóvá mind a szociológiában, mind az antropológiában. Később (a 20. század elején) Max Weber nem fejtett ki egyetemes történelemelméletet, de a modern nyugati kapitalizmusról szóló munkáit – amelyekben bebizonyította, hogy a társadalmi élet növekvő mértékben racionalizálódik – mégis a történelmi szemlélet hatotta át. Durkheim pedig, bár elutasította Comte evolúciós szociológiáját, a társadalmak osztályozásáról írott művét ugyanakkor evolúciós sémák alapján dolgozta ki. A munkamegosztásról írott könyvében például leírja a primitív társadalmaktól a modern társadalmakig tartó fejlődési folyamatot. Hobhouse viszont már sokkal közvetlenebbül merített Comte és Spencer nézeteiből és így szociológiai elméletét a társadalmi haladás filozófiai eszméjére alapozta.

Alkalmazható-e a biológiai evolúció a társadalomra?

Az említett gondolkodók elméleteiben a „változás”, az „evolúció”, a „fejlődés” és a „haladás” fogalmak gyakran keverednek. A társadalmi evolúció eszméjét a biológiai evolúció mintájára dolgozták ki. Spencer például analógiát lát a társadalom és a biológiai organizmus, a társadalmi és organikus növekedés között. Tylor hasonlóan pontatlanul használta az „evolúció” fogalmát. A modernebb szerzők azonban már megkísérelték kimutatni a biológiai elmélet és a társadalmi evolúció elméletei közötti különbségeket (pl.

Ogburn, Childe). Néhány szociológus ezért a „társadalmi fejlődés” fogalmát már szívesebben kötötte a történelmi változás folyamatához. Hobhouse ugyanakkor – bár helyenként bírálta Spencer evolúciós elméletét – szinonimaként használta a biológiai és a társadalmi evolúciót. A fejlődés négy kritériumaként a méretet (scale), a hatékonyságot, kölcsönösséget és a szabadságot nevezte meg, amelyeket közvetlenül a biológiai fejlődésnek tulajdonított. Spencer és Durkheim is dolgoztak a méret fogalmával, amikor evolúciós elméleteik keretén belül osztályozták a társadalmakat. Később Childe szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a természet története és az emberiség története között folytonosság áll fenn. A történelmi változásokat aszerint ítélték meg, hogy milyen mértékben segítenek a túlélésben és a szaporodásban. Durkheim szerint a társadalom fejlődése viszont nem azonosítható csupán a népesség növekedésével. A fejlődés másik ismérveként gyakran alkalmazták a társadalmi differenciálódás mértékét is (pl. Spencer, Durkheim). MacIver és Page is a differenciálódást tekintik a legfőbb ismeretjelzőnek.

A fejlődés fogalmának homályossága

Sajnos, a „fejlődés” fogalma sem világosabb az „evolúció” fogalmánál, ha a társadalmi jelenségekre alkalmazzák. A fokozatos kibontakozás, egy sejtből történő kialakulás jól szemléltethető egy gyermek fejlődésében vagy egy betegség kialakulásában. A társadalom esetében azonban nem tudjuk valójában mi a „sejtje” egy társadalmi jelenségnek. Ugyancsak nehéz különbséget tenni a tekintetben, hogy egy sajátos folyamat mikor fejlődik, avagy mikor hanyatlik. Mindössze két olyan társadalmi jelenséget említhetünk, amelyeknél a „fejlődés”-fogalom többé-kevésbé használhatónak tűnik. Az egyik az ismeretek növekedése, a másik a technikai és gazdasági hatékonyság, amely a természeti környezet feletti emberi ellenőrzés mértékét fejezi ki. Ernest Nagel szerint lappangó és rejtett teleologikus szemlélet húzódik meg e nézetekben. A teleológiának az a lényege, hogy minden egy bizonyos előre megszabott cél megvalósítására jött létre és minden jelenség ennek kiteljesedését szolgálja. A gyermek például a felnőttek általunk feltételezett tulajdonságai irányába fejlődik. Nagel úgy véli, hogy a társadalom fejlődését nem azonosíthatjuk feltételeinek javulásával sem. Legfeljebb az erkölcsi ideál fejlődése vezethet a társadalom haladásához. Ezért az ő értelmezésében ez a két fogalom valójában szinonimának tekinthető.

A végcél: az ipari társadalom?

A legújabb szociológiai munkákban a „fejlődés” fogalmát egymástól nagyon eltérő módon használják. Először is megkülönböztetik (és szembeállítják) a

társadalom két nagy típusát: a prosperáló ipari és a szegény, elmaradott agrártársadalmakat. Másodsor: a fejlődést az iparosítás, vagy a modernizáció folyamatával mérik. Ez a fejlődésfogalom azonban nem támaszkodik az emberi történelmet átfogó társadalmi evolúció vagy fejlődés általános elméletére, csupán néhány olyan sajátos változásra vonatkozik, amelyek a jelenben vagy a közelmúltban mutathatók ki. A tradicionális, az átmeneti és a modern társadalmak hármasszaka számára hivatkozó történelmi modell túlságosan is leegyszerűsített. Ez a koncepció továbbá a fejlődést egyoldalúan a gazdasági növekedésre korlátozza és ezáltal kihangsúlyozza a korábbi fejlődéselméletek néhány fontos ismervét, mint például a tudás és a természet feletti emberi kontroll növekedését. Ezek együtt kétségtelenül kifejezik a termelés emberi erőforrásainak fejlődését. Nem egy kritikai szociológus e nézet kapcsán ugyanakkor hangsúlyozza a technikai determinizmus veszélyét, amely figyelmen kívül hagyja a társadalmi szerkezet számos más fontos tulajdonságát és ismervét. Bár a modernizációs elméletek képviselői nemegyszer igyekeznek történelmi szemlélettel kezelni tárgyukat, mégis vezető gondolatá vált közöttük az a „teve-modell”, amely szerint az országok a tevékhez hasonlóan az erőviszonyok függvényében egymást követik és a gyengébbek vágya, hogy felzárkózhassanak az erősekhez. Néhány szerző mindazonáltal inkább az országok közötti lényeges fejlettségbeli különbségeket hangsúlyozza (pl. Parsons, Hunter). A modernizációs elméletnek talán az a leggyengébb pontja, hogy a tradicionális társadalmaktól a modern ipari társadalmakig tartó átmenetet kizárólagosnak tételezi fel. Ezzel azt a szemléletet sugallja, mintha utóbbiak lennének a fejlődés végállomásai. E nézet egyfelől elhanyagolja az ipari társadalmakon belül végbemenő változásokat, másfelől útját állja a posztindusztriális fejlődési lehetőségek elemzésének.

A tudomány és technika haladásához kötött hatalmas társadalmi átalakulás fejlődésfogalma leginkább Max Weber munkásságára támaszkodik. Weber ugyanis nem valamilyen átfogó „fejlődéstörvényre” alapozza módszertanát, hanem csupán kiválaszt egy sajátos társadalmi alakzatot és ennek kifejlődését sajátos történelmi körülményekkel és az emberi tevékenység általános fogalmával magyarázza meg. A kapitalizmus kialakulását így köti a puritán protestáns etikához és az olyan kalkulatorikus racionális tevékenységi formákhoz, mint a tudomány és technika művelése. Kérdés, hogy az ipari (vagy modern) társadalmat vizsgálhatjuk-e ugyanolyan módon, mint ahogy ezt Weber tette a kapitalizmussal. Azaz, tekinthetjük-e a társadalom egyetlen formájának az ipari társadalmat? Moore szerint a modern világhoz három főbb útvonal vezetett: a polgári forradalom, a fentről indított fasiszta forradalom (sic!) és a parasztforradalom. Még egy negyedik utat is lehetségesnek lát, amit főleg India testesít meg. Bármi legyen is a véleményünk ezen utakról, Moore koncepciójának az a racionális magva, hogy a társadalmak – eredetüket, osztályviszonyaikat, struktúrájukat és lehetőségeiket tekintve – különböző típusokba tartoznak.

A kimerült „haladás”-gondolat

A korai társadalmi evolúciós elméletek szorosan kapcsolódtak a „haladás” fogalmához, amint ez Comte és Spencer esetében jól kimutatható. Hobhouse például javasolta megkülönböztetni a társadalmi evolúciót és a társadalmi haladást. Evolúción növekedést, haladáson a társadalmi élet minőségét kifejező értékek érvényesülését értette. Nála ez a két folyamat egybeesik és ezért nem hoz fel példát a nem progresszív típusú társadalmi fejlődésre, bár lehetségesnek tartja, hogy a társadalmi élet egyes területein nemkívánatos következmények is felléphetnek.

A 19. század végére azonban kimerült a „haladás”-gondolat, mivel a nyugati társadalmak értelmiségei számos ok hatására kiábrándultak belőle. Az az intellektuális erőfeszítés, hogy a szociológiát „értékmentes” tudománnyá tegyék (Weber), hogy kifejlesszék a filozófiában az „etikai relativizmust”, kiegészült olyan társadalmi hatásokkal, mint a modern háborúkat követő pesszimizmus, a totalitárius rezsimek által kiváltott szorongás, a fogyasztói társadalommal, mint végcéllal szembeni szkepticizmus. A 19. századi szociológusok, társadalomreformerek által óhajtott számos cél megvalósulása ellenére a társadalmak és bennük az emberek nem lettek boldogabbak. Fennmaradtak társadalmi egyenlőtlenségek, kiszolgáltatottságok, miközben új problémák és nyomorúságok keletkeztek. Megerősödött a kétely, hogy a társadalmi fejlődésnek egyáltalán van-e olyan stádiuma, amikor beköszönt az általános megelégedettség. Kiderült, hogy még ahol legyőzték a tudatlanságot, a szegénységet és az elnyomást, ott is egyre nehezebbé vált a haladásra vonatkozó célok és eszközök meghatározása.

A fejlődő országokban pedig még az alapvető problémákat sem sikerült felszámolni. Nem véletlen, hogy ezekben a marxizmust – mint a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését ígérő fejlődéseméletet – hosszú időn keresztül kedvelték. Marx ugyanis a modern kapitalizmust az emberi történelem kritikus szakaszának tartotta, ahol elkezdődik az emberi élet racionális ellenőrzése. Ezért ő leginkább ezt a sajátos történelmi alakzatot vizsgálta meg és kisebb hangsúlyt fektetett a társadalmi fejlődés elvont történetfilozófiai elméletére. A szociológusok is adott konkrét társadalmak megismérésére koncentráltak és így a történetfilozófusokra várt az átfogó fejlődésemélet kialakítása.

A társadalmi változás

Az evolúció, a fejlődés és a haladás fogalmai körül megmutatkozó filozófiai nehézségek azonban a szociológusokat hamar arra készítették, hogy kidolgozzák a „társadalmi változás” fogalmát. Ezt a viszonylag semleges terminust Ogburn 1922-ben vezette be a szociológiába. Megkülönböztette az anyagi és

a nem-anyagi kultúrát és kialakította a „kulturális késés” hipotézisét, mely szerint a nem-anyagi kultúra nincs szinkronban az anyagi fejlődéssel, miáltal számos feszültség és konfliktus keletkezik. Ogburn elemzése némileg hasonlít Alfred Weber „kultúra” és „civilizáció”, illetve Marx „alap” és „felépítmény” fogalompárjára. Azóta számos szociológiai vizsgálat foglalkozott már azzal, hogy a termelőerő (tudomány, technika, felfedezések stb.) fejlődését mennyiben akadályozzák az ipari társadalmakban a demográfiai trendek, a családon belüli változások, az osztálystruktúra, a jog, a vallás stb. Hiányoznak azonban a különböző változások közötti kölcsönhatásra irányuló rendszeres vizsgálatok. Ma sem létezik még tehát általános és átfogó fejlődésemélet. Talán az ipari társadalmakban végbemenő radikális változások elemzése nyomán várható e téren az érdeklődés felélénkülése. Wallerstein „világregyszer” modellje, Gerschenkron és mások „centrum-periféria” elmélete, a latin-amerikai és afrikai országokban kidolgozott dependencia-elmélet (Frank), (amely a neokolonializmus elméleti leírása és tagadása) jelzik ezt a tendenciát.

Változáselméletek

A társadalmi változással foglalkozó elméletek két csoportra: lineáris (Comte, Spencer, Hobhouse, Marx) és ciklikus (Pareto, Sorokin, Toynbee) elméletekre oszthatók. Comte, aki Saint-Simon-tól és Condorcet-től is kölcsönöz gondolatokat, a társadalmi változást az emberek eszmei fejlődéséből vezeti le. A megismerés szerinte három (teológiai, metafizikai és pozitív) szakaszon megy keresztül. Ezt az intellektuális haladást erkölcsi fejlődés kíséri: az egoizmust felváltja az altruizmus, miközben változnak a társadalmi intézmények is. Több szociológus (pl. Berlin, Hayek) bírálta már Comte elméletének determinisztikus jellegét, valamint totalitáriánus vonzatait. Azáltal, hogy feltételezi az intellektuális fejlődésnek az erkölcsi eszmékre gyakorolt hatását, még nem fedezi fel a társadalmi evolúció törvényeit. Abban sincs igaza, hogy szoros megfelelés lenne az ismeretek szintje és a társadalmi struktúra típusa között. A modern tudományos ismeretek ipari társadalmakra gyakorolt hatását illetően gondolatainak azonban van „racionális magja” is. Ugyanez mondható el az ipari társadalmak és a háborúk közötti összefüggés feltételezéséről.

Spencer társadalmi változás elmélete egyfelől átfogóbb, másfelől empirikusabban bizonyítottabb. Ő sokkal inkább elismerte, hogy a változásokban számos különböző tényező játszik szerepet. A társadalmakon belüli funkciók növekvő differenciálódását, valamint a társadalmak növekvő méretét tekintette ezek közül a legfontosabbaknak. Elméletének azonban az volt a súlyos hibája, hogy elfogadta az egyébként már régen megcáfolt kozmikus evolúció teóriáját, mely szerint univerzális mozgás van a „meghatározatlan nem-stabil

homogenitástól” a „meghatározott stabil heterogenitás” felé. Spencer ténylegesen nem tudta beigazolni azt, hogy a társadalmak egy evolúciós sorban miként követik egymást.

Hobhouse nézeteit Comte és Spencer befolyásolta leginkább, mindazonáltal náluk sokkal tudományosabb kritikai elméletet fejlesztett ki. Átveszi Comte-tól azt a gondolatot, hogy az emberi gondolkodás a döntő a társadalmi fejlődésben, de a mentális fejlődést sokkal inkább egy meggyőzőbb pszichológiai elméletre alapozza. Az emberiség intellektuális fejlődését öt szakaszra osztja és ezekben igyekszik kimutatni a racionalitás fokozatos növekedését. E korok a következők: (1) az artikulált gondolkodás kezdetei az írás előtti társadalmakban; (2) előtudomány az ókori Keleten (Babilónia, Egyiptom, Kína); (3) a reflexió kora a Távols-Keleten az időszámítás előtti 8–5. évszázadban (Kína, Palesztina, India); (4) a görög kritikai és szisztematikus gondolkodás; (5) a modern tudományos megismerés fejlődése a 17. századtól. Ez a séma sokkal komplexebb annál, mint ahogy Comte egyszerűen szembeállítja egymással a teológiát, a metafizikát és a tudományt. Kritikusai mégis ugyanazt vetették a szemére, amit Durkheim Comte-tal szemben kifogásolt, hogy nem tényleges, hanem absztrakt társadalmakkal foglalkozik. Spencertől pedig a társadalmi evolúciónak azt a felfogását kölcsönözte, miszerint az a méret (scale), a komplexitás és a belső differenciálódás folyamata. Ily módon nála a tudat – ezen ismérvek mentén történő – fejlődése a társadalmi fejlődéshez vezet. Továbbá feltételezi, hogy a mentális fejlődés magában foglalja az erkölcsi eszmék fejlődését is, ahol a racionális etika elérése a cél. Ez az etika átalakítja a fontosabb társadalmi intézményeket és ez az átalakulás maga a progresszió folyamata.

Marx társadalomelmélete szerint két tényező játszik kiemelkedő szerepet a társadalmi életben. Az egyik a technika (termelőerők) fejlődése, a másik a társadalmi osztályok közötti viszony. Elmélete azt állítja, hogy a termelőerők fejlődése adott szakaszához megfelelő termelési mód és osztályviszonyok tartoznak. A termelőerők folytonos fejlődése azonban megváltoztatja az osztályok közötti viszonyokat és konfliktusaik feltételeit és a korábban alávett osztály összetöri a létező termelési módot és új társadalmi rendet teremt. Az utódok vulgarizálták Marx eszméit és leegyszerűsített dogmatikus hitként terjesztették tovább. Ezáltal a marxizmus elveszítette eredeti kritikai jellegét, amely *minden* társadalom belső ellentmondásainak és konfliktusainak leleplezésére és elemzésére lenne hivatott. Az a tény, hogy Marx saját történelmi hipotézisét a kapitalizmusra alkalmazta, a követőknél kialakította a kapitalizmus történelmietlen elítélését és a vele szembeállított szocializmus tudománytalan apologetikáját. Marx kapitalizmusra kidolgozott hipotézise ugyanis önmagában nem alkalmazható más történelmi korszakokra és átalakulásokra. Jellemző, hogy amíg a marxista történészek az unalomig értekeztek a feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérésről, addig szinte még kísérletet sem tettek a feudalizmus (vagy más társadalmi típus) marxista elemzésére.

A lineáris elméleteknek összefoglalóan az az érdemük, hogy rámutatnak az emberiség történetében végbemenő felhalmozódó változásokra: a tudás növekedésére, a társadalmak növekvő komplexitására és hatókörére, a társadalmi és politikai egyenlőség jelentőségére. A 17. századtól kezdve e változások kétségtelenül jól jellemzik az európai fejlődést.

A ciklikus elméletek más vonatkozásokat emelnek ki a történelemből. Pareto például az elitek körforgásának elméletével a megszakítottság elemét viszi bele a szociológiába. Amíg a politikai hatalomért vívott harcban győztes elit kemény szabályokat erőltet rá a társadalomra, addig a hanyatló elit szelíd, humanitárius szabályokat teremt. Az elitelmélet a társadalmi csoportok közötti biológiai különbségek feltételezésén nyugszik és ezzel az Ammon és mások által kidolgozott fajelmélettel kacérkodik. Történelmi tények alig támasztják alá ezt a hipotézist, kivéve talán az ókori Róma elemzését. Bár Pareto ebből is azt a következtetést vonja le, hogy a modern időkben a demokratikus kormányok nem játszhatnak fontos szerepet. Sorokin ugyancsak kidolgozott egy ciklikus elemeket tartalmazó elméletet, miszerint egy lineáris fejlődésen belül lépnek fel ciklikus változások. Megkülönbözteti a kultúra három típusát: az „ideacionálist”, az „idealistát” és a „sensationálist”, azaz a fogalom-, az eszme- és az érzékteremtő kultúrákat. Úgy gondolja, hogy ezek minden társadalomban ciklikusan követik egymást. Toynbee ugyancsak ciklikus elméletet fejlesztett ki, mely a civilizációk növekedését, stagnálását és hanyatlását tételezi fel. Spenglernek a kultúrák fejlődéséről, hanyatlásáról szóló elmélete is ebbe a sorba tartozik, amely az emberi életciklusok analógiájára fogja fel a társadalmak változásait. Ezekben a ciklikus elméletekben túlzottan sok a metafora, a történelmi analógia és a retorikus elem és ezzel visszaesni látszanak a korábbi nagyvonalú történetfilozófiai irányzatok szintjére.

A lineáris és a ciklikus elméletek közös hibájának tűnik, hogy kevés figyelmet fordítanak a társadalmi változások sajátos folyamatainak elemzésére és nem kellő mértékben tesznek különbséget a változásokat előidéző tényezők között. Ezalól csak Marx és Sorokin tekinthetők kivételeknek: Marx nagyon részletesen tárta fel egy történelmi szakasz tulajdonságait, Sorokin pedig mélyen elemezte azokat a különböző tényezőket, amelyek a változásokat előidézik.

A fejlődéselméletek egy további fontos válfaját alkotják az ún. *integrációs* elméletek. Ezek egyike az amerikai Talcott Parsons által kifejlesztett strukturalista-funkcionalista elmélet, amelyben a társadalom alrendszerre: gazdaságra, politikára, integratív és mintafenntartó szférákra oszlik. Parsons a következő alapfogalmakkal dolgozik: környezethez való adaptáció, a célélérés, az integráció és a látens mintafenntartás funkciói. A rendszerek szintjén pedig megkülönböztet valóságrendszert, fizikai környezetet, cselekvésrendszert és a végső lényegek világát. A cselekvésrendszert organizmus-, személyiség-, társadalmi és kulturális alrendszerre tagolja. A társadalmi vagy szo-

ciális alrendszer pedig a gazdasági, politikai, közösségi és kulturális szférákra bontja tovább. Az alrendszerek történelmileg és funkcionálisan differenciálódnak egymástól, miközben sajátos mechanizmusaik folytán egymásba hatolnak, áthatják egymást. Médiák (pénz, hatalom, uralom, befolyás, értékelkötelezettség stb.) alkotják a közvetítő rendszert a különböző alrendszerek között. Cserefolyamatok révén a társadalom egésze strukturálisan stabilizálódik, amit a tagolt szférák funkcionálása, azaz célszerű működése biztosít. Ez az elmélet tehát rendkívül alkalmas volt arra, hogy leírja egyetlen (a tőkés polgári) társadalom működését. Bírálói ezért konzervatívnak tartják, mivel a fejlődést azonosítja a polgári társadalomhoz vezető modernizációs mechanizmusokkal, nem hagyva teret más, alternatív fejlődésvonalaknak.

Posztmodern elméletek

A klasszikus fejlődési teóriákkal – és ezen belül a marxi tradícióval – szemben fokozatosan erősödő kritikát fogalmaztak meg azok az új koncepciók, amelyek főleg századunk hatvanas éveinek végétől jelentek meg. Összefoglalóan posztmodernizmusnak nevezik ezt a szellemi áramlatot, mert a klasszikus modernizációs elméletek tagadását vállalják fel. Átfogó jellegzetességük, hogy a társadalom fejlődését előszeretettel vezetik le a szellemi tevékenységek különböző fajtáiból, a mindennapi tudat szerkezetéből, az elsősorban szimbolikus kommunikációs cselekvésekből. Ezért írnak például a nyelvről, a mitikus gondolkodásról és a tudományok fejlődéstörténetéről, továbbá az anyagi és a kulturális fejlődés eltéréseiről, a gazdasági elemzés nem-gazdasági területekre való kiterjesztéséről (v.ö. szociálökönómia), a rizikótársadalom fogalmáról stb. Mások a szubjektum centrumvesztésének tendenciáját ismerik fel. Ismét mások arról értekeznek, hogy a nyelvhasználat, a beszéd hatalmi jelenséggé válik. Az „új filozófusok” egész sora ellenállásra, vagy legalábbis rezignációra szólít fel a modern társadalmak rendszerképesszereivel, minden szervezett hatalommal szemben. A döntéseket, mint mondják, csak egyedül hozhatjuk meg és ellenállásunk is csak elszigetelt lehet. *A posztmodern elméletek* közös sajátossága – állítván a társadalmi jelenségek kiszámíthatatlanságát és ellenőrizhetetlenségét –, hogy *tagadják a társadalmi fejlődést.*

Milyen következtetéseket vonhatunk le a klasszikus fejlődéselméletekből és a posztmodernizmus meglehetősen szkeptikus koncepcióiból? Úgy tűnik, hogy mind az evolúciós rendszerfejlődési program, mind a szubjektumfilozófiai irányzatok önellentmondásokba torkollanak. A klasszikus elméletek – paradox módon – történetileg konzervatívvá válnak. Igazolják a fejlődés tényleges útját és ezt kizárólagosnak tüntetik fel, egyben le is zárják a társadalmi átalakulások, változások határait. Attól a teleologikus szemlélettől sem tudnak megszabadulni, amely valami előre kitűzött cél felé mozgatná a

társadalmat. Ebből a szemléletből hiányzik a fejlődés alternatív lehetősége. (Lásd a szocialista társadalom felépítésével kapcsolatos történelmi tapasztalatokat.) A posztmodernizmus ezzel ellentétben zárójelbe teszi a meghatározó gazdasági és politikai struktúrákat és feloldja a történelmet a szubjektum különböző tudatállapotaiban.

A megoldás azért késik, mert az eddigi történelmi fejlődés kemény dichotomiákat hozott létre, amelyek a politikai állam és a civil (polgári) társadalom, a *homo oeconomicus* és a *homo politicus*, a kormányzó állam és a magántulajdonosok stb. konfliktusos struktúráinak formájában lépnek a történelem színpadára. A dichotomikus társadalmi szerkezetet áthidaló új társadalmi struktúrák oldhatják csak fel korunk nagy feszültségeit. Ez a „harmadik szektor” feltehetően a „politikai társadalom” lesz, amely közvetíteni tud a korábbi kettős (dichotom) szerkezet elemei között. Ez egyben a ma széthulló szubjektum újraszerveződésének strukturális helyét is jelentheti a modern posztindusztriális társadalomban. Az új és átfogó fejlődéselmélet – amely határesetként magába építi az evolúciós és a posztmodern gondolkodás vívmányait is – a valóságos változásoknak csak tudati reflexiója lehet. Éppen ezért szintetizáló elméleti kidolgozás csak akkor lesz lehetséges, ha a régi struktúráknak újabakkal való felváltása kellő történelmi távlatot kap.

Társadalmi átmenetek a közép-európai országokban

Ágh Attila

A közép- és kelet-európai forradalmi változások, társadalmi átmenetek és a létrejövő „új demokráciák” világszerte a tudományos és a politikai érdeklődés középpontjába kerültek. Rövid idő alatt könyvtárnyi irodalom született, de ezek javarésze a gyors változások adott pillanatára reagál, kevés még az átfogó és kiértékelő elemzés, hiszen ismertek a kortörténetírásnak a történelmi távlat hiányából fakadó nehézségei. Az általánosítás és a mélyebb-lényegibb folyamatok megragadása irányába való áttörés egyik lehetséges módja a komparatív (összehasonlító) megközelítés, amelyre ez az írás vállalkozik.

Egy elemzett, de nem létező párhuzam: Latin-Amerika – Dél-Európa

A II. világháború után többször hirdettek meg „komparatív forradalmat” a nemzetközi politikatudományban, de ezeket a bejelentéseket rendszerint „thermidori” fordulatok, azaz „ellenforradalmak” követték: a komparatív törekvések – netán átfogó rendszerezések – a világ politikai rendszerei között kudarcot vallottak. A legutóbbi fellángolás a hetvenes évek közepén kezdődött, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Latin-Amerikában és Dél-Európában egyformán országok sora indul el a demokratikus átmenet irányába. A párhuzam kézenfekvőnek mutatkozott nemcsak a nyugati rendszerhez tartozás révén – mindkettő annak történelmileg kialakult fél-perifériája –, hanem a szoros történelmi, kulturális és nyelvi kapcsolatok következtében, a közös vagy hasonló politikai kultúra révén is. Így lett a komparatív forradalom legutóbbi hulláma formájában a két térségben lejátszódó demokratikus átmenet a politikai komparativisztika egyik legjobban feldolgozott témája, amiből végül is az derült ki, hogy a rengeteg hasonlóság ellenére nincs közöttük lényegi párhuzam.

A legegyszerűbb összefoglaló modellként az kínálkozik, ha két dimenzióban végezzük az összehasonlítást: először szemügyre vesszük a belső fejlődés modelljét, majd behelyezzük nemzetközi összefüggéseibe. A politikatörténet legutóbbi évtizedeinek áttekintése már az első pillantásra a belső fejlődés modelljeinek éles eltérését mutatja a két régióban: Latin-Amerikában ciklu-

sokban váltják egymást a demokratikus és diktatórikus hatalmi-uralkodó formák, míg Dél-Európában egy hosszú diktatórikus szakasz után egy evolutív fejlődésmodellt látunk. Kétségtelenül a két régió között vannak hasonlóságok és átfedések is – például a parlamentarizmus hosszú történelmi tradíciója Chilében vagy a ciklikus változások Görögországban (és Törökországban) a demokrácia és a diktatúra között –, de egészében véve a különbségek dominálnak és az átmenetek alapján véve eltérő történelmi utaknak bizonyultak a jelenlegi szakaszban is.

A két régió belső fejlődési modelljeinek eltérései elsősorban azzal magyarázhatók, hogy Latin-Amerika törekény demokráciáinak egyik legfontosabb oka és alapja a külső függés, amely akadályozza – de legalábbis érdemben nem segíti – a gazdaság stabilizálódását és stabil növekedési pályára állítását. Ezért a gazdasági liberalizáció és a politikai demokratizáció éles ellentétben van egymással, a gazdaság stabilizációjára és liberalizációjára való törekvések gyakorta kapcsolódnak össze diktatórikus hatalmi formákkal, míg a politikai demokratizációra való törekvések többnyire destabilizálják a gazdaságot, mégpedig egyaránt a széles tömegek életszínvonal-követelése és a hatalomból kiszorított körök gazdasági hatalma következtében, amely gyakran külső (rendszerint amerikai) gazdasági-politikai beavatkozással is összekapcsolódik. A hetvenes években Dél-Európában viszont konszolidálódó fejlődési utak figyelhetők meg, ahol a gazdasági liberalizáció és a politikai demokratizáció összekapcsolódik és egymást erősíti. Ennek titka alapvetően a Latin-Amerikától radikálisan különböző, igen pozitív külső feltételekben keresendő. Egymásra talált az Európai Közösség és a mediterrán országok érdeke: az előbbinek érdeke volt a mediterrán terjeszkedés a globális versenyben, az utóbbinak pedig az a lényeges gazdasági és társadalmi-politikai segítség, amit az Európai Közösség nyújtott. Így a hetvenes évek mély gazdasági válságából Dél-Európa országai megtalálták a kiutat a stabil gazdasági növekedés és a politikai demokrácia konszolidációja felé, s most már többé-kevésbé lezárultnak tekinthető a demokratikus átmenet 10–15 éves szakasza mindhárom országban (Görögország, Portugália, Spanyolország).

Egy nem elemzett, de létező párhuzam: Dél-Európa – Közép-Európa

A nyolcvanas években mind gyakoribbá váltak a Dél-Európa és Közép-Európa közötti párhuzamok a sajtóban és a politológiai elemzésekben is, sőt hazánkban ez a párhuzam mint a spanyol út emlegetése önmagában is politikai tényezővé vált. Jelentős érdeklődés mutatkozott a téma iránt a dél-európai országokban is, főleg Spanyolországban, s több konferencia megrendezésére is sor került az összehasonlító törekvések jegyében.

A látszat és az első megközelítés a Dél-Európa–Közép-Európa párhuzam ellen szól. Igaz ugyan, hogy mindkét térség a nyugat-európai centrum fél-

perifériája, s így évszázadokon át elég közeli hasonlóságok mutatkoztak meg történelmi fejlődésükben, de a II. világháború időszakával ez a hasonlóság eltűnik. Közép-Európa itt tárgyalt országai (Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország) a szovjet „külső birodalom” részeivé váltak, míg Ausztria 1955-ben a kettéváló Európa másik oldalára került. Így Közép-Európa maga is évtizedekre eltűnt, s visszatérése és újrászerveződése csak magával a demokratikus átmenet kezdeteivel kapcsolható össze. Dél-Európa a politikai izoláltság ellenére, amely a diktatúrákat sújtotta, megőrizte szoros kulturális és gazdasági kapcsolatát a nyugati világgal, s így ezen a kapcsolatrendszeren belül kezdődött meg a hetvenes években a demokratikus átmenet. A nemzetközi politikatudomány megkülönbözteti az autoriter és a totalitáriánus rendszereket: az előbbieken a diktatórikus hatalmi-uralmi forma csak a politikára terjed ki, az utóbbiban viszont átfogja az egész társadalmat, vagyis a gazdaságot is. Könnyűszerrel le lehet írni velük Dél-Európa és Közép-Európa különbségét is, s ez a szokványos megkülönböztetés részben jogosult is – hiszen Dél-Európában alapvetően megőrződött a piacgazdaság és nemzetközi kapcsolatrendszere –, de egyben félrevezető is, tudniillik eltakarja azt a tényt, hogy Dél-Európában is nagyrészt államilag irányított gazdaságok voltak, amelyeket állami-korporatív pártok és társadalmi szervezetek kötöttek össze más társadalmi szférákkal (pl. a vallással).

A hetvenes és nyolcvanas években fokozatosan visszatért Dél-Európa és Közép-Európa hosszútávú történelmi párhuzama, s Közép-Európa több mint egy évtizedes megkésettsege a demokratikus átmenetben maga is utalt arra, hogy a döntő különbségek nem a belső fejlődésben, hanem a nemzetközi feltételrendszerben vannak. Közép-Európa országai csak akkor léphettek a demokratikus átmenet útjára, amikor a Szovjetunió már annyira meggyöngyült, hogy külső birodalmában nem tudta fenntartani, illetve helyreállítani az államszocializmust. Ez újólá megmutatta Közép-Európa országai külső függésének természetét is, vagyis annak direkt katonai jellegét, a „szocializmus” belső állami, gazdasági, ideológiai rendjének erőszakos biztosítékait, illetve ennek hiányában a gyors felbomlás, majd szétesés folyamatát. Ugyanakkor az is látható, hogy Közép-Európában kombinálódik Latin-Amerika és Dél-Európa belső fejlődési modellje, azaz az utóbbi félévszázad egyetlen nagy történelmi ciklusán belül váltakoznak a „demokratikus” reformperiódusok és a konzervatív visszarendeződés „diktatórikus” periódusai, mintegy 10–12 éves kis ciklusokban. A közép-európai országok felemásan, gyengén és elmentmondásosan nyugat-európai társadalmi szerkezete ellentmondott és nekifeszült a kívülről rákényszerített szovjet modernizációs modellnek, de a külső birodalom páncél(os) abroncsai csak a katonailag rögzített kereteken (ún. Brezsnyev doktrína) belüli mozgást tették lehetővé. Míhelyt azonban a Gorbacsov-féle „Sinatra doktrína” (mindenki a maga útját járja) lépett életbe, a reformfolyamat visszafordíthatatlanná vált, kiszabadult a kis ciklusok fogásából és ezzel lezárult az államszocializmus félévszázados nagy ciklusa is.

Ezen a történelmi fordulóponton nyitottá vált a kérdés, hogy merre tart Közép-Európa: a dél-európai fejlődési modellt követi-e a gazdasági liberalizáció és a politikai demokratizáció egymást felerősítő folyamataival, vagy átcsúszik a latin-amerikai fejlődési modellbe, vagyis az államszocializmus összeomlását a jobboldali autoriter rezsimék újabb válfaja követi-e majd? A válasz természetesen nagyban függ a belső demokratikus erők fejlettségétől, de méginkább a nemzetközi helyzettől. Ha Közép-Európa a következő évtizedben – ahogy egy évtizeddel korábban Dél-Európa – részévé válik az európai integrációs folyamatnak, s megkapja mindazt a segítséget, amit Dél-Európa megkapott, akkor a pozitív forgatókönyv lép életbe, az egymást felerősítő gazdasági és politikai folyamatok logikája. Ha azonban az európai integrációs folyamat lényegében magára zárul, s a segítség csak marginális jelentőségű lesz, akkor a gazdasági válság és nyomában a tömegelégedetlenség elsöpörheti a demokratikus jogállam konszolidációs törekvéseit, s egy diktatórikus rendszer fogja végrehajtani a gazdasági stabilizációt és/vagy liberalizációt.

Egy nem elemzett és nem is létező párhuzam: Közép-Európa – Kelet-Európa

Ami Közép-Európában reális, de kis valószínűségű veszély, az a kelet-európai átalakulásban az eddigi valóságos változások forgatókönyve. Kelet-Európa kis országaiban (pl. Albánia, Bulgária, Románia, Szerbia) még nem történt meg a „rendszer váltás”. Ellenkezőleg, a korábbi államszocialista rendszerek a lakossággal való erőszakos összeütközések sorozata után stabilizálódni látszanak és maguk néznek szembe a gazdasági liberalizáció feladatával, miközben igyekeznek visszafojtani a politikai demokratizálódást. Jelenleg Kelet-Európa mindenestre Közép-Európa ellenpéldája. Vezető amerikai napilapok 1990 tavaszán és nyarán Kelet-Európa „kettéhasadásáról” cikkeztek, holott csupán a Közép-Európa és Kelet-Európa közötti, korábban is meglévő alapvető fejlődési különbségek válnak a külső birodalom felbomlása révén manifesztté. Ahogy Közép-Európa Nyugat-Európa és az európai integráció felé közelít, úgy válik mind világosabbá, hogy távolodik Kelet-Európától, hiszen a tárgyalásos forradalom és békés átmenet Dél-Európára emlékeztető folyamatai sem terjeszthetők ki Kelet-Európarra.

A nyolcvanas évek végét tehát a „szovjet blokk” és a szocialista „Kelet-Európa” kifejezések eltűnése jellemzi. Ennek a térségnek az államai között annyira megnöttek a különbségek, hogy nem lehet többé „Kelet-Európáról” mint egységről beszélni. Ez a „Kelet-Európa” ugyanis mesterséges képződmény, a hidegháború révén kettéosztott Európa egyik, katonai szövetségbe összefogott és erőszakosan homogenizált fele volt, s ez a hidegháborús feltételrendszer megszűnésével és a külső birodalom szétesésével teljességgel felbomlott. A maga módján ezzel válságba került a politikai komparativisz-

tika egész rendszere is, hiszen az a nyugati rendszerekre vonatkoztatott komparatív politikaelmélet és a komparatív kommunizmus éles szétválasztásán alapult. A komparatív kommunizmus második nemzedéke pedig rendkívüli erőfeszítéssel és jó nagy fáziskéséssel a nyolcvanas évek végére jutott el a hetvenes években extenzíve terjeszkedő „szocialista világrendszer” regionális különbségeken túllépő általánosításához. A kilencvenes években a nemzetközi politikatudománynak teljesen meg kell újulnia, egységessé kell tenni a komparativisztikáját, s túlalánosítások helyett a jól definiált régiók hasonlóságaira és különbségeire kell építenie tipológiáját. Ebben a politikai és tudományos paradigmaváltásban most Közép-Európa a központi mozzanat, ezért irányul most rá megkülönböztetett figyelem a világpolitikában és a világ társadalomtudományában.

A szétesett „Kelet-Európa” helyén két nagyobb régió bontakozik ki határozott körvonalakkal, miközben a volt NDK révén ez a folyamat szorosan kapcsolódott a német újraegyesítéshez is. Széles körben elismertté vált, hogy Közép-Európa nem pusztán nosztalgikus álmodozás, s nem is a kultúra vékony, „kávéházi” szövedéke, hanem történelmi egység, amely a Pentagonale e formájában a (kül)politikai, ökológiai, gazdasági, szállítási-kommunikációs és lakossági-kulturális együttműködésben újraszerveződött, mégpedig az államközi megállapodások szintjén éppúgy, mint a civil társadalom szerveződéseiben (Alpok-Adria, Dunatáji együttműködés szervezetei). A Pentagonale országaihoz (Ausztria, Cseh-Szlovákia, Jugoszlávia egy része, Magyarország, Olaszország) mind erőteljesebb közép-európai vonzódással kapcsolódik Lengyelország is, sőt minden bizonnyal „közép-európai” jellegűnek tekinthető a most felszabaduló három balti ország is, amelyek egy balto-skandináv együttműködési rendszerbe fognak beépülni. A tulajdonképpeni Kelet-Európa külső és belső kontúrjai egyaránt kialakulatlanok még, hiszen éppúgy nem lehet tudni, hogy milyen új független országok lépnek be a képbe a következő egy-két évtizedben (Belorusszia, Ukrajna, Moldavia), mint azt, hogy megtörténik-e a jelenleg a rendszerváltás első lépéseit megtévő országokban az államszocializmuson való érdemi túllépés. Annyit azonban bizonyosan lehet tudni, hogy ezekeben a valódi kelet-európai országokban nincs nyugat-európai jellegű civil társadalom és liberális jogállami tradíció, ezért az autoriter jelleg jelentkezése az átalakulás jelenlegi folyamatában egyszerre az államszocializmus közvetlen és a régebbi struktúrák közvetett öröksége, ami Közép-Európától hosszú időre le- és elválasztja őket.

Ellentétes párhuzamok: Közép-Európa belülről

Az államszocializmus összeomlása az ellentétes párhuzamok jegyében ment végbe Közép-Európa három országában, abban a térségben, amely a magyar elnevezésekben az utóbbi két évtizedben Közép-Kelet-Európából Kelet-Kö-

zép-Európává lépett elő. Éppolyan könnyű érvelni a történelmileg kialakult különbségeik, mint az államszocializmusból adódó hasonlóságaik mellett; jóval nehezebb érvelni azonban – bár ez a leglényegesebb – a Nyugat-Európához való megkésettségéből és egyaránt felemás felzárkózásukból adódó, a mélystruktúrákban rejtőz hasonlóágaik mellett. A félévszázados folyamat lényege mindenestre a szoros összetartozás volt az államszocializmus válságának kisciklusaiiban; ezek a válságjelenségek összekapcsolták a három országot (Cseh-Szlovákiát, Lengyelországot, Magyarországot), ugyanakkor reformfolyamataik és konzervatív visszarendeződéseik el is választották őket. 1968-ban a prágai tavasz folyamata közelítette a csehszlovák és a magyar fejlődést egymáshoz, de annak leverése két évtizedre el is választotta; mindenestre 1968 augusztusa mind Magyarországon, mind Lengyelországban „belpolitikai” esemény is volt.

Az államszocializmus rendszerének belső korlátját és végső megreformálhatatlanságát 1968 Csehszlovákiája, az „emberarcú szocializmus”, a kommunisták által fölülről irányított komplex reformfolyamat külső, brutális megsemmisítése mutatta a legjobban. Ettől kezdve 1968 negatív mementóvá és egész Csehszlovákia stagnáló országgá vált, amelynek kislétszámú ellenzéki mozgalma, értelmisége a cseh demokratizmus és parlamentarizmus jegyében az emberi jogok és az alkotmányosság kérdését állította előtérbe. A közép-európai társadalmi szerkezet ütközése a kívülről rákényszerített államszocializmussal a leghamarabb Magyarországon mutatkozott meg 1956-ban, amelynek a leverése Közép-Európa legliberálisabb államszocializmusa előtt nyitott teret, azaz a kádárizmussal egy olyan lágy vagy puha diktatúra jött létre, amely elég széles lehetőséget nyújtott a civil társadalom fejlődésének. A magyar fejlődés a hatvanas évektől kezdve a gazdasági liberalizálódás és a politikai demokratizáció hiánya ellentétében mozgott, de a gazdasági reformfolyamatok által teremtett mozgástérben a civil társadalom gazdasági, majd társadalmi-politikai formái is viszonylagos szabadsághoz jutottak, ezért nem voltak gyakran, ciklikusan visszatérő politikai válságok, mint Lengyelországban.

A magyar fejlődést a gazdaság reform- és válságfolyamatai tagolták, a lengyelt pedig a politikaiak, s ez adja meg Lengyelország elsőrangú jelentőségét Közép-Európa, sőt egész Európa számára, hiszen itt vált először evidenssé az államszocializmus végső válsága, mint az utolsó „normalizáció” kudarca 1981-ben. Az államszocializmus erőszakos helyreállításának kudarca Lengyelországban megmutatta, hogy az államszocializmus külső és belső forrásai már teljesen kimerültek, a kisciklusok újabb válsághulláma már végleges és irreverzibilis hatású, csak idő kérdése, hogy az összeomlás mikor és milyen forgatókönyv szerint következik be. Ennek felismerése vagy megérzése a közép-európai pártelitek által (és elutasítása a kelet-európai pártelitek által) döntő mozzanata volt a közép-európai demokratikus átmenet békés, fokozatos jellegének. Egyébként is Lengyelország a térség legnagyobb és – ka-

tonailag is – legfontosabb országa, amelynek szimbolikus jelentősége is van a világpolitikában, mint évszázadok óta hagyományos európai válságövezetnek; „tárgyalásos forradalmával” a nyolcvanas évek legvégén modellt nyújtott a többi országnak is az államszocializmus fokozatos lebontására.

Az 1989-es fordulat után 1990 elején rossz vita kezdődött a közép-európai országok politikájában és politológiájában: ki előzte meg a másikat? A lengyelek a korán kialakított politikai struktúrákkal, a magyarok gazdaságuk modernizáltságával érvelnek, a cseh-szlovákok pedig fejlett demokratikus tradíciókkal, ami lehetővé tette-teszi, hogy megelőzzék „elmaradott” szomszédait. A vita azért rossz, mert monopolisztikus igényű: azt igyekszik bizonyítani a különbségek túlfuttatásával, hogy egyedül az adott országnak van joga és lehetősége az Európához való felzárkózásra, illetve visszatérésre – s egyben az ehhez szükséges nyugati támogatásra –, s így előnyét a többiek rovására igyekszik kidomborítani. Ha a közép-európai országok tevékenységében a kilencvenes években az egymással való versengés, és nem a történelmileg kialakult mélystruktúrákon alapuló együttműködésre való törekvés fog dominálni, akkor mindnyájuknak jóval kisebb lesz a lehetősége az Európához való felzárkózásra és az európai integrációba való belépésre.

A kelet-európai forradalmak

Tézisek a társadalmi változások korlátozott diszkontinuitásáról

Tamás Pál

A hagyományos modernizációs program kudarca

A kelet-európai államszocializmusok természetrajzával foglalkozó kritikai dolgozatok már legalább másfél-két évtizede megegyeztek abban, hogy a létező rendszert rossznak, leváltásra vagy legalábbis radikális modernizációra, lényegi elemeiben meghaladásra méltónak ítélték. Nem tudtak viszont abban megegyezni: kit, mit, vagy pontosabban, milyen okokat tartanak a kialakult helyzetért alapvetően felelősnek? Van-e egy fő ok, s ha igen, melyik az? A válaszok, némi leegyszerűsítéssel, két értékpólus köré rendeződtek (rendeződnek).

Az első szerint a nagy társadalomátalakítási kísérlet kudarcáért elsősorban nem az elmélet, hanem a történelmi körülmények, a kelet-európai milió, vagyis a protohistóriánk felel. A marxi társadalomátalakítási program ezek szerint kulcselemeiben valószínűleg nagyobb sikerű, vagy talán sikeres is lehetett volna, ha mindehhez a sors kísérleti lőtérként nem Kelet-Európa elmaradottabb vidékeit kínálja fel. A harmincas évektől talán a hetvenesekig a gazdasági és a kulturális elmaradottság szerepelt – az elemző politikai hitétől függően – hol vádpontként, hol felmentő ítéletként. Itt is néhány jól elkülönülő szakirodalmi alapforma alakult ki. Az egyik szerint a premodern társadalmakban a gazdaságmodernizációs programmal az államszocialista rend tulajdonképpen szerepidegen – már valamilyen megelőző struktúra által el nem végzett – ügyet vállal fel és ebbe bele is bukik. E felfogás végül is, egy „ha jobb kiindulófeltételeink lettek volna, más lett volna a történet pillanatnyi vége...” című apologetikába megy át, a kelet-európai uralkodó eliten belül is. Van, vagy most már inkább csak volt, ugyanennek a magyarázkodásnak egy nyugat-európai baloldali változata is. Ez nem egyszerűen születési rendellenességként visszamaradt szégyellnivalóként kezelte a kelet-európai rendszereket, hanem szájalomra méltó és ugyanakkor szeretetre is méltó testvérként. A Keletre mutogatás a nyugati baloldal önfelmentésének, vagy inkább talán ottani társadalmi környezetben belüli elfogadtatásának lett egyik legfőbb eszközévé. „Ha majd mi fogunk egyszer itt a nép és Isten akaratából szocializmust csinálni, akkor ne féljete, az majd nem olyan lesz, mint azoké, most odaát...” – hirdették franciák, olaszok, spanyolok. S végül,

előbukkant egy harmadik idekapcsolódó, de leginkább az államszocializmuson kívül születő, tagadó modell is. Ez ugyan elismeri, hogy Kelet-Európa, vagy Ázsia elmaradott területeinek modernizálására elvben felhasználhatóak lennének akár államszocialista modellek is, de úgy véli, hogy ha ezeknek egyáltalán van – vagy lehet – valamilyen értelme, az úgyszólván csak az elmaradott térségek számára adhat felhasználható recepteket, az iparilag fejlett térségek számára mindenképpen irreleváns ez a modernizációs stratégia.

A másik pólus egy ezzel ellentétes álláspontban fogalmazódott meg, elsősorban magán a régióon belül (mégpedig két „szubregionális altípusban”). E szerint tulajdonképpen Kelet-Európa egyáltalán nem volt az a mindig mindenben elmaradt vidék, amilyennek az államszocializmus hívei visszamenőleg azt most beállítani igyekeznek. Igaz, hogy ezek a társadalmak hosszú ideig, s a kontinens nyugati térségeinél mindenképpen hosszabban, Csipkerózsikaként aludtak. De ebből az álomból nem a „bolsevikok csókja” ébresztette fel őket. Ellenkezőleg, ott már az államszocialista hatalomátvételeket megelőzően mindenütt elkezdődött egyfajta, ugyan megkésett, de nagyon ambiciózus modernizáció, s azután ezt akasztotta meg, fagyasztotta be a kiépülő államszocializmus. Ennek az álláspontnak van egy orosz és egy közép-európai változata. Az orosz bizonyítani igyekszik, hogy a kialakuló autoritárius szerkezetért nem az orosz társadalomfejlődés sajátosságai, hanem a marxista társadalomátalakítási koncepciókban úgymond bennelévő immanens totalitárius lehetőségek kifejlődése a felelős. A közép-európai változat pedig a térséget elsősorban a „nyugati fejlődésmodellhez” tartozónak sorolja (az igencsak vegyes értelmezési lehetőségekből néhány „nyugatias” csomópontot kiemelve) és a kialakuló államszocializmust valamilyen keleti barbár invázióként értelmezi, amely – s ez itt a lényeg – a szépen alakuló helyi fejlődést egy másik növekedési pálya erőltetésével tulajdonképpen megakasztotta. A hetvenes-nyolcvanas években, bár az apologetika egyre halványabb lett és az államszocialista koncepciók védői között is túlsúlyra jutottak a különböző kritikai irányzatok, ez az argumentációs stratégia lényegében megmaradt. Mindeközben a hangsúly a gazdasági modernizációról a társadalmira került át. A társadalmi autonómiák történelmileg kialakult megléte vagy hiánya, „a civil társadalom” kialakulásának esélyei váltak a központi kérdésekké.

A rendszerváltás forgatókönyvei

Ez a vita kínál most értelmezési lehetőséget a kelet-európai forradalmi rendszerváltás formáinak vizsgálatához is. Bár elismerem, hogy a megelőző fejlődési pályákhoz képest a kelet-európai államszocialista modellek sok alapdimenzióban diszkontinuusak voltak, azonban legalább két vonatkozásban nagymértékben mégis a helyi társadalmi környezetbe ágyazottan a kontinuitás olyan elemeivel bírnak, amelyek a forradalmak időszakában, majd most

az azokat követő újrendeződéseknél különösen élesen jelentkeznek. Bár vitathatatlan, hogy Kelet-Közép-Európában az államszocializmus politikai struktúrái (sőt, még a politikai kultúra egyes elemei is) alapvetően importáltak, a kialakuló rend ennek ellenére jeles helyi erőkre, mozgalmi hagyományokra, intellektuális tradíciókra támaszkodhatott. Ezek nagysága, ereje, szervesültsége országonként változott, s tulajdonképpen ezekből az eltérésekből részben következnek is az egyes országok átalakulási forogatókönyvei között mutatkozó mai eltérések. Például, Magyarországon – s erről most mintha igyekeznének sokan megfeledkezni – 1945–48 között, ha a kommunista mozgalom az egész társadalmon belül végül kisebbségben is volt, mégis igen jelentős és dinamikus tömegekkel rendelkezett, s nemcsak ideiglenes szövetségesként: fontos értelmiségi csoportok voltak szervesen beépülve, közöttük az akkor színre lépő nemzedék legjelentősebb reprezentánsai is. Ez a helyi társadalmakhoz kötöttség azért is lényeges, mert a kialakult szovjet impériumi rendszer sem érhető meg kizárólag a központ szándékainak, érdekeinek felsorakoztatásával. Az imperializmus igazi stabil rendszereiben nemcsak a központ, hanem az egyes perifériák bizonyos csoportjainak értékei és érdekviszonyai is tükröződtek. Nem volt ez másképp itt sem.

A kialakuló rendszerekben már a késősztalini évek különbségeket összegyűjtő társadalmi rendjében is voltak helyi sajátosságok – bár ezek igazán pregnánsan akkor még nem, csak néhány év múlva ütözködtek ki igazán. Ahogy azonban 1953-tól megindult a rendszer bomlása, az egyes országokban egyre világosabban a helyi munkakultúrának, szervezeti hagyományoknak, mentális struktúráknak megfelelő változatok alakultak ki. Óriásiak a különbségek a balkáni autoritarizmus, a némán kollaboráló csehek, a porosz rigiditás, vagy a magyar „legjobb tanuló, legjobb barakk” szemlélet között.

A bomlás koreográfiája

Az államszocialista rendszerek bomlása is elsősorban a nemzeti sajátosságok következményeképpen indul. Pontosabban: nem egyszerűen csak maga a fennálló társadalmi rend bomlik, hanem minden konkrét esetben annak helyi formái válnak működésképtelenné; így magát a bomlás koreográfiáját is ezek a jegyek fogják meghatározni. Az áttekinthető változatok ugyanakkor két nagyobb csoportba vonhatók össze. A különbségtételre közöttük a „lágý” és a „kemény” diktatúrák fogalmát használjuk. A kemény diktatúra politikai szempontból dichotom társadalom. Az elnyomás drámai formái elszakítanak, megszüntetnek minden reális kommunikációs lehetőséget a brutális hatalom és az elnyomott, sanyargatott társadalmi többség között. Az egész társadalom csak elnyomókra és elnyomottakra oszlik. Közös érdekeik nincsenek. A párbeszéd közöttük lehetetlen. A szélsőségesen polarizálódott politikai rendszerből hiányoznak a stabilizáló átmeneti csoportok, a kötőtagok. Mindkét

oldalán eltérő kulturális működési módok alakulnak ki. Csak „mi” van, és „ők”. S közöttük a kölcsönös tagadás és elutasítás. A „lágý” diktatúrák mindentől alapdimenzióikban is eltérnek. A rendszer igazi előtérbe kerülő szereplőivé a különböző köztes csoportok, a „kollaborációk” számos és igen különböző válfajai válnak. Itt az elnyomás kevésbé közvetlen és brutális. Az így keletkező térben mozgási lehetőségekre tesznek szert mindazok, akik a társadalom „normális” működési feltételei között valamilyen középrétegekké, talán egyfajta „középosztállyá” cementeződtek volna össze. Nagyobb időtávra e csoportok összenövése stabilizáló formációvá elmarad, vagy csak igen sajátos, parciális változatként kezelhető.

Eltérőek a kollaborációs ideológiák is. A „jó szocializmus”-tól, a „nemzetmentésig” ez a réteg igen sokféle politikai igazolási modellt dolgoz ki a maga számára. S végül az így kialakuló sajátos politikai osztály stabilizálja a lágý diktatúrát.

A bomlás a két diktatúrátípusban eltérően zajlik. A „kemény” rendszerben az uralom a merev szembenálláson alapul, s ezért igen törekeny. Átmenetek alig vannak. A transzformáció a politikai rendszerben csak nyílt forradalmakon keresztül mehet végbe. A politikai struktúrák leépülése itt viharos gyorsaságú. A politikai középosztály tartószervezeteinek hiányából következően az elnyomó apparátus gyengülésével a rendszer egyszerűen összeomlik.

A „lágý” rendszerekben sokkal hosszabb, elnyújtottabb s kevésbé drámai a folyamat. A kialakult, különböző érdekviszonyok érvényesülésének valamilyen teret engedő kollaborációs struktúrák reális átépülési lehetőségeket kínálnak a hagyományos politikai elit tanulni képes részének is. Paradox módon, a „lágý” államszocializmus sokkal hosszabban haldoklik, mint a „kemény” diktatúrák. Mindebből következett a kemény típusok: Csehszlovákia, az NDK, vagy Románia forradalmainak drámaisága a magyar vagy a jugoszláv típus elnyúló transzformációihoz képest. Ehhez a tézishoz azonban két további megjegyzés kínálkozik. Először is, a „lágý” és a „kemény” rendszerek a vizsgált négy évtized alatt maguk is országoként változtak s korántsem visszafordíthatatlanul „lágý” irányba. A nyolcvanas években egyik legkeményebb rezsimnek számító NDK az ötvenes évek sztálinizmus által meghatározott Kelet-Közép-Európájában relatíve liberális anomáliának nevezhető; nincsenek a demokratikus baloldalt megtizedelő, halálos ítéletekkel járó koncepciók perek és 1961-ig, a berlini fal építéséig a keménység minden kísérletére egyéni megoldást kínált a Berlinek keresztüli szabad átvándorlás Németország másik részébe. Lengyelország pedig – sajátos anomáliaként – ebben a régióban talán a legkompaktabbul őrizte meg a máshonnan származó politikai kultúraelemeket az államszocializmus évtizedei alatt is. Ezzel a térség más államaihoz képest hamarabb tette működésképtelenné az államszocialista politikai rendszert is. Itt épp a politikai elit és a társadalom széles rétegei között kialakult tartós politikai patthelyzetből következően ide-oda billegően változtak a viszonylag „keményebb” és „lágýabb” diktatúrák.

Másodsor, ugyan a „kemény” diktatúrák politikai elemei valóban gyorsabban bomlanak le a „lágyakéhoz” képest, a társadalomszerkezetben, a kollektív mentalitásokban azonban hatásuk sokkal elnyújtottabb. Olyan mély torzulások tartós fennmaradásához vezet, amelyek még a politikai felszíni struktúrák eltűnése után is tartósan léteznek, hatnak és gátolják vagy lassítják a társadalmi modernizációt. Vagyis az intézmények, a szimbólumok szintjén a Régi Rend hamarabb ér véget a kemény diktatúrákban, míg látszólag – a radikális csoportok nagy bánatára – a „lágy” diktatúrák bomlása lassabban halad. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az utóbbiak szervezesebb és főleg rugalmasabb szerkezetekben vészelték át az elmúlt évtizedeket és mindeközben mégiscsak elért modernizációs szintjükből is következően sokkal közelebb vannak a modern ipari civilizáció társadalmi berendezkedéséhez, mint a kemény diktatúrák préséből kikerülő változatok.

Elitváltás

A változások diszkontinuus voltának értelmezéséhez szükséges az egyes társadalmak történelmi elitjei és a késői államszocializmusban kialakult elitjei viszonyának bemutatása is. Két szélsőséges modell és azok kombinációi azonosíthatók itt be. Az első és legelterjedtebb, önmagában is több altípusra bomló típusnál: az államszocialista struktúrák kialakításánál a történelmi középosztályt „lefejezték”. Az első altípusnál: a németek a háború végéig tartó szövetségeseinél (magyarok, horvátok) a régi kormányzó elit önmagát szorította ki, bizonyos értelemben „lefejezte” önmagát 45 tavaszára, az új geopolitikai helyzet „0.”-órájára. Az 1945–48 közötti demokratikus csoportosulások már későbbi képződmények voltak. A második altípusnál: más, volt német szövetségeseik (románok, bolgárok, szlovákok) esetében, a hagyományos elit a háború utolsó pillanataiban puccsal-felkeléssel legitimálta magát és 1947–48-ig saját uralmát is viszonylag jó hatáffokkal mentette át az új világba. A háború után drámaibb – különböző ideológiai álcázással folyó – belpolitikai csatákra került sor a győztesek szövetségeseinél (lengyelek, csehek), ahol az államszocialista új rendnek egy kül- és belpolitikailag részben illegitim régi elittel kellett megküzdenie. A 40–50-es évek fordulóján a sztálini politikai rendszerben úgy tűnt, hogy a régi eliteket a mozgalmi aktivistákból, „első generációs” friss értelmiségiekből és a régi elit által korábban nagyobb részt víz alá szorított – nagyrészen zsidó, vagy más „elit értelmiségi” (Csehországban németnyelvű, Romániában magyar) – forradalmár intellektüelekből és radikális kispolgárokból álló koalíció végérvényesen kiszorította, szétzúzta. Bár a „lágy” és „kemény” diktatúrákban eltérően, de a 60-as évek elejétől kezdve megnyílnak bizonyos kapuk az államszocialista és a régi elit (egy része) közötti kiegyezés előtt. A „lágy” diktatúrák kínálta lehetőségek kétségtelenül nagyobbak voltak, de – a hiedelmeinkkel ellentét-

ben – a „kemény” diktatúrákban is megnyíltak bizonyos lehetőségek – ideológiai eszközökkel – a tradicionális elit bevonására.

Ezzel együtt, a régi történelmi középosztályok nagyobb része kimaradt a paktumból és hasonlóképpen a politikai hatalom sáncain kívül rekedt egy új, képzett osztály (szakértők, kutatói, szakigazgatási, gazdasági szubelit) is. Ez utóbbiból később egy sajátos ellen-elit alakult ki, amely magába foglalta az eredeti hatalmi koalícióból száműzött, máskéntgondolkodó csoportokat is.

A hatalom újraelosztásáért induló mozgásban a 80-as évek második felében végül is ez a három csoport vett részt.

Ellenzéki formációk és a hatalomátvétel

A politikai rendszer kelet-európai átrendeződésében a „kemény-lágy” diktatúrák és az elitek versenyének konfigurációiból következően vízválasztóvá válik a „disszidensek”, az ellenzéki formációk megjelenése. Itt három alap-típus különböztethető meg:

1. A rendszerrel alapvetően szembenálló, a kiegyezést megtagadó társadalom, periódikus robbanásokkal, tömegrészvétellel. Rétegzett, jól artikulált második nyilvánosság kiépülése. Az ellenzék jelentős infrastruktúrával, utánpótlási csatornákkal rendelkezik; valódi „második” társadalom jön létre (Lengyelország).

2. Jól artikulált értelmiségi ellenkultúra épül ki, de a társadalom nagy része – túlnyomórészt közepes nyomás alatt – önként, mint Magyarországon vagy mint Csehszlovákiában, kiegyezik (beletörődik, „normalizálódik”). A domináns politikai térből tudatosan csak kisebb csoportok maradnak ki. Az ellenzéki tevékenységnek hacsak lokálisan is, de így is van piaca.

3. A kemény elnyomás nagymértékben atomizálja a társadalmat. Spontán társadalmi robbanások ideiglenesen előfordulnak, de tulajdonképpen folytatás nélkül. Az ellenzéki mozgalmakat még magzatkorukban elhajtják. A hagyományos politikai kultúra kontinuitását az országon kívül kis emigráns csoportok jelentik (Románia).

Másként és másként történik az elitek cirkulációja a forradalmi váltás pillanatában a fenti három típusban. Meglehetősen világosan látszik azonban, hogy a változások irányát és sebességét nem a korábbi uralmi forma keménysége, hanem az illető társadalom modernizációs szintje határozza meg. A régióból a nyugati modellhez legközelebb álló Csehországban a liberális, részben az ellenkultúrából érkező értelmiségi elit a befutó. Magyar-, Lengyel-, Horvátországban és Szlovéniában – bár tiszta képlet sehol sincs –, a történelmi középosztály (vagy annak intellektuális utódja) jutott újra birtokon belülre. A Balkánon (Romániában, Bulgáriában, Szerbiában) pedig – egy nagyjából az utolsó 15–20 évben fokozatosan betanult nacionalista programmal – az államszocialista, a párt körül mozgó udvari elit maradt hatalmon.

Európa közepén

Csillag István

1989 az európai „szocialista” országok életében döntő változásokat jelentett. Albánia és Jugoszlávia kivételével valamennyi „szocialista” országban összeomlott az állampárt korábbi hatalma, a gazdasági berendezkedés szilárdnak látszó szerkezeti elemei megroggyantak, s kezdetét vette egy lassú, fokozatos átmenet a polgári demokrácia alapintézményeivel rendelkező, ennek értékeit valló társadalmi berendezkedés felé.

Ez a kelet-európai új polgárosodás egyelőre eufóriát ébresztett valamennyi nemzet haladó gondolkodóiban, de még nem párosult a 19. századi elkésett kelet-európai polgárosodás fő eszmei áramlatával, a gazdasági nacionalizmussal, illetve erre ma még csak nyomokban és csak egyes országok esetében látunk példákat. Ennek a cikknek egyik célja az, hogy föltárja a gazdasági együttműködés, a gazdasági közeledés lehetséges alternatíváit, vizsgálja, hogy a volt „szocialista” országok a jövőben hogyan tudnak a gazdasági, politikai együttműködés útjára lépni a régió egészének felemelkedése érdekében.

Kérdéses, lehet-e gyáltalán egységesen kezelni a régió országait; részben az utolsó 10 évben bekövetkezett, a gazdaság állapotára ható események miatt, részben a tradíciók, a kulturális hagyományok miatt, részben a piacok, a kötődések folytán. A két Németország egyesítése nyomán speciális ország-együttesek együttműködési lehetőségei nyílnak meg: Cseh-Szlovákia és Lengyelország, Cseh-Szlovákia és Németország között, Ausztria és Cseh-Szlovákia között, Ausztria és Lengyelország között, Magyarország és Jugoszlávia, valamint Olaszország között. Az együttműködés kevésbé indulhat meg Romániával és Bulgáriával, amelynek részint gazdaság szerkezeti okai vannak, részint a hagyományosan kialakult piaci kapcsolatok, ezek szerkezete látszik eltérőnek. Mindemellett a polgári demokráciára történő áttérés során a nacionalizmus ideológiája is megtalálható. Ez ellentmond annak az elvnek, hogy a volt európai „szocialista” országok együttműködjenek, hogy együttműködésük szorosabbá váljon.

Úgyszintén új elemet jelent a Szovjetunió átalakulása, felbomlási folyamata, mivel úgy tűnik, hogy katonai beavatkozás ellenére is végbemehet a lett, litván, észt, valamint a grúz, azerbajdzsán államcsoport leválása a nagyorosz

föderációról, s ezt a lehetőséget Belorusszia, Ukrajna esetében sem lehet teljesen kizárni, ami egy új, speciális gazdasági övezetet teremt a maradék Szovjetuniót körülölelő államok szempontjából.

A kelet-európai térség országainak gazdasági fejlődését befolyásolja, hogy a polgári demokráciára történő áttérés a nyugat-európai országok érdeke is, akik számára a folyamat megtorpanása nemcsak kockázatos, de költséges is, hiszen újra vissza kellene térniük a hidegháborúhoz, a fegyverkezéshez. A régió fejlődését jelentős mértékben befolyásolja az a világgazdasági vetélkedés a fejlett országok között, amelyik az eddigi lehetséges tőkeexpanszió terepei mellé bevonja Kelet-Európát is. Mindenképpen számolni kell azzal, hogy ami a kelet-európai országokban történik, az jelentős részben e fejlett országok gazdasági segítségnyújtásától függ.

Az adósságkezelés

A térség országainak külföldi adósságai eltérő nagyságrendűek. A legeladósodottabb két ország: Magyarország és Lengyelország; az ő esetükben látszik a leginkább szükség és hajlandóság a külföldi hitelezők részéről megértésre, azonban éppen ez az a két ország, amelynek leginkább szüksége van a jelentős strukturális átalakulás érdekében pótlólagos tőkére, tőkebefektetésekre. Cseh-Szlovákia adóssághelyzete kiegyensúlyozottabb, az adósság mértéke 8 és 10 milliárd dollár között mozog, ami a népesség számához, az ország gazdasági teljesítményéhez képest körülbelül a felét jelenti a magyar adóssághelyzetnek, míg abszolút nagyságát tekintve ahhoz közel áll. Románia a Ceausescu-rendszer kényszerű gazdaságpolitikája miatt visszafizette külföldi adósságait, így valójában nincs adóssággondja. A román hitelfelvétel szempontjából ezért szóba jöhet annak latolgatása, hogy hogyan lehet a mérhetetlenül tönkretett és struktúrájában megmerevített országot újra a fejlődés útjára állítani. Bulgária adóssághelyzete számszerűleg nem olyan szorító a maga 4-6 milliárd dolláros bruttó összegével, mégis drámaivá vált ennek finanszírozhatósága, ami a következő időszak gazdaságfejlesztési stratégiáját döntően behatárolja, meghatározza.

Az adósságprobléma kezelése már kezdetben, a kiinduló feltételek meghatározásakor egyenlőtlen viszonyokat teremtett az európai „szocialista” országok között az európai piacokra való belépésért, a Nyugat-Európához való integrálódásért folytatott versenyben. A cseh-szlovák és német feltételek jobbakként, mint Lengyelországé és Magyarországé. Az európai piacokhoz való közelítés, és így a külföldi befektetések felhasználása szempontjából még nehezebb helyzetben van Románia és Bulgária, ahol a szükséges infrastruktúra és a minimális politikai stabilitás sincsenek meg ahhoz, hogy külföldi fiánctőke vagy vállalatok formájában működő tőke áramoljon be az országba.

Világos az is, hogy a lengyel és magyar gazdasági kísérlet és társada-

lomalakítási folyamat megrekedhet, stagnálásba fordulhat akkor, ha az adósságsapda miatti terheket nem sikerül enyhíteni. Ilyen probléma Németország egyesítése folytán a volt NDK-ban, a strukturális előnyök és a kisebb méretű adósság miatt Cseh-Szlovákiában nem áll fenn. Magyarország és Lengyelország adósságszolgálati rátája azonban messze meghaladja az eladósodott dél-amerikai vagy afrikai fejlődő országok szintjét, s adósságszolgálatuk már meghaladja a kritikusként tartott mértéket: ma ez Magyarország esetében már 45–50, Lengyelország esetében 40–45%-át teszi ki az éves konvertibilis exportnak. Ez a nagyságrend csak azért állhatott elő, hogy ezek a gazdaságok rendre képtelenek az adósságszolgálatot saját belső erőforrásaikból teljesíteni, ami tipikusan annak a következménye, hogy a fölvelt kölcsönöket nem sikerült a gazdaság szerkezetének átalakítására fordítani, olyan fejlesztésekbe fektetni, amelyek hozama megbízhatóan garantálná a kölcsönök visszafizetésének és a kamatok teljesítésének lehetőségét. A magyar és a lengyel gazdasági kísérlet emellett terhelt a szovjet, illetve a szocialista relációjú kereskedelem orientációváltásával is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az eddigi hagyományos kétoldalú tervszintű együttműködések helyett dollár elszámolású vállalatközi együttműködés alakul ki, amely átállási veszteségeket okoz mindkét gazdaság esetében. Az átállási veszteségek abból adódnak, hogy dollár elszámolásban érthetően összeszűkül a Szovjetunió és az összes szocialista ország kereslete a fizetőképesség hiánya miatt. Másrészt dollár fizetés és árvisszonyok mellett a lengyel és a magyar áru kínálat nem lesz kielégítő a Szovjetunió, illetve a többi szocialista ország számára, aminek az a következménye, hogy egyrészt árlemorzsolódás várható, másrészt a kínálat kihelyezésének nehézségei újabb veszteségeket idéznek elő.

Az adósságszolgálat rendkívül magas volta, a Szovjetunió és a szocialista országokkal folytatott kereskedelem átirányítása már együttesen is megnehezíti a lengyel és a magyar gazdaság, de feltehetően még a cseh-szlovák gazdaság fejlődését, együttműködésének perspektíváit is. A kereskedelmi kapcsolatok felbomlása továbbá újabb nehézségek forrása is, hiszen a szocialista relációjú szállítás visszaesése, elsősorban a nyersanyag- és energiaszállítások bizonytalanná válása miatt kényszerű tartalékfelhalmozás jön létre az egyes országokban. Import hiányában ugyanis nem lesznek képesek, vagy hajlandók exportálni, azaz túlságosan nagy mértékben hiteleket, kölcsönöket nyújtani a Szovjetunióknak vagy más volt „szocialista” országnak, mert dollár elszámolás esetén sem célszerű túlságosan megterhelni az egyes országok amúgy is törekeny fizetési mérlegét. A másik súlyos gond, hogy a kieső szocialista relációjú importot tőkés, konvertibilis relációjú importtal lehet csak pótolni. Ez a külkereskedelmi mérleg pozitívumát, ami Lengyelország és Magyarország esetében egyaránt fönnáll, nyilvánvalóan keményen érinti. Mindkét ország esetében erősen hat még az a gazdaságpolitika, amelyik a liberalizációt tűzte zászlájjára és megkönnyítette a tőkés importhoz jutást a vállalatok számára. Ezek a hatások együttesen azt eredményezhetik, hogy mind

Lengyelország, mind Magyarország esetében az adósságszolgálat teljesítése nehezkesebbé válik.

Az adósságszolgálat teljesítését a külkereskedelmi mérleg pozitívumának folyamatos lemorzsolódása és az ezzel lépést nem tartó változatlan fizetések egyenlegének lassú pozitív emelkedése jellemzi. A két folyamat nem tudja ellensúlyozni egymást, ami oda vezet, hogy Lengyelország és Magyarország esetében az országok bruttó adósságállománya tovább fog halmozódni.

A két ország, de beleértve Cseh-Szlovákiát is, éppen emiatt akár egymással egyeztetett formában is a hitelezőkhöz fordulhat adósságkönnyítéseket kérve. Az adósságkönnyítés úgy tűnik, hogy Lengyelország esetében egyszerűbb, mivel a lengyel adósságállomány több mint kétharmada nem magánbankok, hanem állami bankok kezében van, illetőleg államilag garantált kölcsönökben nyugszik, ami miatt a párizsi klubbal már 1984 óta folytatott tárgyalások eredményesebbnek látszanak, mint Magyarország adósságkönnyítési akciói, mivel Magyarország esetében az adósságoknak több mint kétharmada magánbankokkal szemben áll fenn, s az adósságállománynak is mindössze a fele vonható be az adósságkönnyítési tárgyalásokba.

Az adósságkönnyítésnek sok lehetősége kínálkozik. Az egyik legegyszerűbb lehetőség az, hogy a nyugat-európai kormányok a felajánlott támogatást, pénzbeli segítséget arra fordítják, hogy egy biztonsági garanciális alapot hoznak létre, amelyből az egyes magánbankok elégíthetik ki követeléseiket abban az esetben, ha az általuk eszközölt adósságkönnyítéshez párosuló követelményeket a magyar és a lengyel kormány nem teljesíti. Az adósságkönnyítésnek ez a legegyszerűbb és a legkulturáltabb módszere, mivel ilyen garanciális alap létrehozásához nem kell a teljes felajánlott segítséget az alapba befizetni, elég a nemzetközi szokásoknak megfelelően az összeg 10–30%-át elhelyezni az alap számláján, míg a többitel egyelőre az adott ország kormánya szabadon rendelkezik.

Az adósságkönnyítésnek speciális módját jelentik az úgynevezett adósságcsere (SWAP) ügyletek. Úgy tűnik, hogy ezek lebonyolítására a két ország esetében van lehetőség. Az adósság- és részvénytcsere-akció keretében akár ugyanazok a második világháborút megelőző időszakban érvényes arányok is helyreállhatnak, amelyek a külföldi tőke részarányát jellemezték ezen országokban. Mindkét ország esetében a 20–25%-os külföldi részesedés volt jellemző a részvénytőkében, ami jelenleg 1% alatt van a vegyesvállalatok alapítása ellenére is. A csereügyletek második indoka az, hogy ily módon általában (ha kulturáltan hajtják végre) föl lehet váltani az adósságot működő tőkével, ami legalábbis annyit tesz, hogy a tőketörlesztési terhek az adósságszolgálatban megszűnnek és legfeljebb az osztalékot vagy profittranszferet kell összehasonlítani az egyébként fizetendő kamatok szintjével.

Az adósságcsere kapcsán célszerű lehet az egyes országok közötti együttműködés rendszerének kiépítése. Ennek során például a lengyel és a magyar adósságokat együttesen igyekeznének az adósságcsere akcióba bevonni. Az

egyeztetett adósságcsereével úgy a külföldi befektetők, mint a magyar és a lengyel kormány szempontjából javulnának az adósságcsere-csomag formájában végbemenő adósságkönnyítés esélyei.

Az adósságkönnyítés speciális módja lehet, ami viszont már csak hosszabb távú nemzetközi tárgyalások után bontakozhat ki, ha a kelet-európai kormányok a politikai enyhülés folyamatát összekapcsolják a gazdasági segítségnyújtás kérdésével. Amint az ismeretes, az Egyesült Államok vezető gazdasági szakemberei körében különféle becslések terjedtek el arra nézve, hogy az amerikai honvédelmi költségvetésnek mekkora hányadát lehet megtakarítani a kelet-európai enyhülési folyamat miatt. Ezek a becslések 10 és 50% között ingadoznak, a legtöbb szakértő 22–30% közötti nagyságrendre teszi az 1991–1992-ben alkalmazható megtakarítások nagyságát. Minthogy ezek a megtakarítások nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Nyugat-Európában is várhatóak, ezért feltehető, hogy nem reménytelen olyan, a térség országait együttesen érintő politikai és gazdasági tárgyalássorozat, amely a honvédelmi költségvetések megtakarításait alapul véve egy térségi gazdaságfejlesztési programot irányoz elő. Ilyen már megfogalmazódott az Európai Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Bank föllállításával, azonban ennek a banknak a forrásfeltöltéséről is viták folynak, továbbá úgy tűnik, hogy a bank nem támogatásszerűen, hanem visszterhesen fogja kihelyezni forrásait.

A honvédelmi költségvetések megtakarításából származó gazdaságfejlesztési program nem visszterhes támogatást, hanem a térség országainak gazdasági kilábalásához vissza nem térítendő támogatást adna. Ennek a támogatásnak azonban nem feltétel nélkülinek, hanem követelményekhez kötöttnak kellene lennie. A követelményeket úgy kell megfogalmazni, hogy azok a térség országainak közös világpiacra lépését, illetőleg piacainak egymás felé való megnyitását szolgálják. Ilyen támogatási programnak kellene tekinteni a nemzeti valuták konvertibilissé tételéhez szükséges biztonsági vagy garanciális alapot, amelyből az egyes országok adott esetben igénybe vehetnének meghatározott kvóta szerinti forrásokat, hogy a konvertibilissé tett valuta miatti fizetésimérleg-hiányokat ki tudják egyensúlyozni.

A térség kilábalási és fejlesztési programjának másik lehetséges célja és része kellene hogy legyen az adósságkönnyítés elősegítése azáltal, hogy a honvédelmi költségvetések megtakarításainak egy részét egy, az adósságkönnyítést szolgáló garanciaalapba helyeznék, amely a kormányok garanciális kötelezettségvállalását szolgálná.

A honvédelmi költségvetés megtakarításaiból keletkező fejlesztési program harmadik lehetséges célja a közös környezetvédelmi fejlesztési programok beindítása. Ezeknek elsősorban olyan környezetvédelmi célokat kell szolgálni, amelyek valamennyi ország számára elsőrendű fontosságúak, illetve messze túlmutatnak a térségben található országok környezeti problémáinak megoldásán (pl. természetes élővizek tisztaságát, tisztántartását biztosító programok, az ehhez szükséges szennyvíztisztító telepek, a kénkibocsátás csökkentése stb.).

A fejlesztési programnak egyik fontos célja kell legyen, hogy a kelet-európai országok piacai egymás számára is megnyíljanak. Ennek egyik legfontosabb korlátja a konvertibilis valuták hiánya. Ha ez a hiány megszűnik, akkor máris megnyílhatnak egymás felé ezek a piacok. Jelenleg ugyanis ezen országok vállalatai jobban érdekeltek abban, hogy Nyugat-Európába exportáljanak. Ugyanakkor előfordul számtalanszor az az eset, hogy egymástól is csak nyugati közvetítéssel, és a közvetítői díjjal megtoldva tudnak hozzájutni egymás áruhoz és szolgáltatásaihoz. A konvertibilitás bevezetése ezt a nehézséget csillapítja, csökkenti. Azonban a kelet-európai „szocialista” országoknak a korábbi időszakban kialakított egyoldalú sugaras szerkezete, amelynek lényegéhez tartozott az, hogy alapvetően a Szovjetuniótól vásároltak nyersanyagot, amiért feldolgozott árukat szállítottak, meglehetősen zárttá tette őket egymással kapcsolatban. Ahhoz, hogy egymás számára a komparatív előnyök alapján szállítóképesek legyenek, bizonyos kiigazító programokra, kereskedelmi kapuk, információs ügynökségek felállítására van szükség. Ugyanakkor az is szükséges, hogy ne csak egymás számára, hanem Nyugat-Európa egésze számára is nyitottabbá váljanak.

A környezetvédelmi kérdések közös megoldása

Az adósságprobléma kezelése és a forrásteremtés kérdésével foglalkozó előző alfejezetben már érintettük a környezetvédelem közös kérdéseit, közös fejlesztési lehetőségeit. Ez azonban a jelentőségét tekintve sokkal fontosabb probléma annál, semhogy arra lehetne bízni, hogy esetleg megállapodhatnak egymással a nyugat-európai országok a honvédelmi költségvetés csökkentéséről, és annak egy részét környezetvédelmi beruházások megvalósítására szabadítanak fel. Az európai környezet megőrzése, romlásának megállítása koncentrált erőfeszítéseket tesz szükségessé, ami elsősorban a kelet-európai országok számára jelent nagyobb megterhelést. Ez két okból is így van. Az egyik az, hogy ezekbe az országokba „telepítették át” a nyugat-európai országok a saját környezetvédelmi programjaikat azáltal, hogy felszámolták a környezetre káros technológiákat – például a kohászatban –, s ezeket az árukat Kelet-Európában vásárolván fönntartják ezen országok környezetvédelmi problémáit. A másik ok, hogy a kelet-európai országok számára mindig is prioritás maradt az újabb termelőkapacitások beépítése, míg a nem termelő, tehát pazarlónak minősített környezetvédelmi beruházások utolsó sorba kerültek, halasztódtak, elmaradtak.

A mindkét ok miatt bekövetkezett környezetvédelmi rombolás és romlás már nemcsak a kelet-európai országokban élők számára teszi az emberi életfeltételeket egyre kevésbé biztosíthatóvá, hanem kihatással van Nyugat-Európa térségeire, Nyugat-Európa ökológiai állapotának romlására is.

Közös együttműködési programok indítása csak abban az esetben képzel-

hető el, ha a térség országai kölcsönösen megállapodnak abban, hogy pár éven belül milyen szintre csökkentik a kéndioxid-kibocsátást, a tisztítatlan szennyvizeknek élővizekbe engedését, a talajszennyezést és a termőtalaj leromlását okozó ésszerűtlen mezőgazdasági tevékenységeket. Ezeknek az együttműködési megállapodásoknak a betartására egy közös nemzetközi ügynökséget állítanak fel és a teljesítés elmulasztása esetén megállapodás szerinti bírságokat fizetnek, amelyből egy fejlesztési alapot létesítenek. Ebbe a fejlesztési alapba azonban nemcsak a bírságok kerülnének, hanem az első fejezetben már említett nyugat-európai támogatások is, amelyeknek – ahogy azt már említettük – két alapvető forrása van. Az egyik a honvédelmi költségvetések megtakarítása, a másik az „adósságért környezetvédelmet” akció. A két forrást egészíthetné ki egy harmadik, az egyes országok eddig önállóan alkalmazott környezetvédelmi bírságaiból keletkező környezetvédelmi alap egy részének közös alapba helyezése, amelyből egyes nemzetközi programokat lehetne finanszírozni.

Az infrastrukturális fejlesztések közös finanszírozása

A térség valamennyi országát, azok gazdasági fejlődését egyaránt sújtja, hogy az infrastruktúra hosszú évtizedekig a fejlesztési döntések sorában nem élvezett prioritást, mindig a „maradéklev” alapján jutott csak forrásokhoz. Ez Cseh-Szlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és Jugoszlávia esetében is oda vezetett, hogy a századforduló idején kiépített infrastrukturális rendszerek folyamatosan leromlottak. A nemzetközi infrastruktúra, méghozzá a termelő infrastruktúra kölcsönös és összehangolt fejlesztése is elmaradt, aminek elsődleges oka az egyes országok izolációjára törekvő nagyhatalmi politika volt. Ezek az elsősorban Szlovákia, Románia, Jugoszlávia és Magyarország területén jelentkező problémák azonban a későbbi szocialista fejlődés időszakában továbbiakkal tetéződtek. A KGST-re jellemző sugaras kereskedelmi szerkezet végső következménye az volt, hogy a Szovjetunióba irányuló útvonalakat tartották inkább karban, és az egyes „szocialista” országokat összekötő, továbbá az egyes „szocialista” országokat Nyugat-Európával összekötő utak, vasutak, telekommunikációs hálózatok alig, vagy csak rendkívül elmaradottan kaptak fejlesztési forrásokat.

Az egyes régiókba tartozó országok fejlődésének kulcskérdésévé fog válni, hogy milyen mértékben tudják a kereskedelmet, a közlekedést és a kommunikációt megkönnyíteni, infrastrukturális rendszereiket együttesen fejleszteni, összekapcsolni. Legfontosabb programnak kellene tartanunk a közúthálózat és a vasúthálózat kölcsönös és összehangolt fejlesztését, és emellett második csomóponti kérdésként kellene kezelni a kommunikáció elősegítését, megkönnyítését, a telefonhálózat kiépítését. Ez utóbbit megkönnyítené – bármennyire is monopol látszata van a dolognak – ha az egyes országok tele-

kommunikációval kapcsolatos gyártói és hálózatai kompatibilis rendszereket építenének ki, ha akár közösen versenyeztetnének nyugat-európai vállalatokat azért, hogy melyek rendszereit, milyen mértékben vegyék igénybe, milyen mértékben tegyék lehetővé számukra, hogy a közép-európai gyártó cégekben részvényeket vásároljanak vagy a fejlesztésekhez hozzájáruljanak.

A „nem termelő” infrastruktúra körébe tartozó kérdésekben is szükséges lenne a regionális nemzetközi együttműködés elősegítése. Ez egyrészt az egészségügyi, kórházi ellátás határmenti rendszerének összehangolását, az egészségügyi és biztosítási rendszerek egymáshoz való közelítését jelentené, amelynek révén a különböző egészségügyi szolgáltatásokat azonos jogon és azonos módon vehetnék igénybe a térség országainak állampolgárai, illetve könnyebben juthatnának egészségügyi ellátáshoz, orvosi szolgáltatáshoz egyes határmenti települések – gondolunk itt például arra, hogy egyes esetekben a határon túli megyei kórház közelebb van, mint a határon inneni. Ez természetesen elősegítené a határok nyitottabbá válását és mintegy metakommunikációs fogalomká váló „degradálódását”.

A „nem termelő” infrastruktúra elemei közül az iskolai oktatás fejlesztése tekintetében is indokolt a regionális együttműködés rendszerének kiépítése, elsősorban azért, hogy az egyes országokban lévő nemzetiségek anyanyelvi kultúrájának ápolását és anyanyelven történő oktatását elősegítő közösen működtetett intézményeket, egyetemeket, főiskolákat és gimnáziumokat hoznak létre. Ennek egyik eleme lenne a működési költségek és a fejlesztési költségek közös viselése, de talán fontosabb a tananyaggal való folyamatos ellátás, a szaktanárok és a diákok meghatározott időszakokra szóló kölcsönös cseréje, sőt, közös kutatások, pedagógiai és oktatási programok kezdeményezése az egyes országok között.

Az átmenet politikai és jogi problémáiról

Kulcsár Kálmán

Azonosságok és különbségek

Az ENSZ Egyetem nemrégiben egy szűkkörű szakértői értekezletre hívott meg, amely az átmenet és az újonnan születő demokráciák politikai-igazgatási problémáit kutató összehasonlító tudományos intézet felállításával foglalkozott. A szakemberek Kelet-Közép-Európából, Latin-Amerikából, Ázsiából és Afrikából jöttek. Felmerül a kérdés, mi lehet a közös az egymástól ennyire távol fekvő, más politikai rendszerrel, történelmi múlttal és kultúrával rendelkező országok átalakulási folyamataiban?

A választ egy bizonyos szinten könnyen, mélyebbre hatolva azonban meglehetősen nehezen fogalmazhatjuk meg. Közös az *átmenet jellege a tekintélyuralmi politikai rendszerektől a demokratikus, plurális berendezkedésig*. Ha azonban – akár a formát tekintve is – közelebbről megvizsgáljuk ezt az azonosságot, kiderül, hogy már az előzmények is máig ható különbségeket hoztak létre. Volt, ahol a totalitáriánus berendezkedés kialakulásának megvoltak a feltételei; volt, ahol ez fenn is maradt, volt, ahol „tekintélyuralmivá” szelődött. A tekintélyuralmi rendszerek egyes helyeken egypárti uralomra épültek, amelyeket esetleg formailag más, a valóságos hatalom szempontjából szóba sem jöhető pártok egészítettek ki, másutt pedig pártok egyáltalán nem léteztek, s katonai diktatúrák vezérelték a tekintélyuralmi államot. Mindezek hosszú távon jelentősek lehetnek az átmenet folyamatában. Találunk olyan változatot is, amelyben a katonai diktatúra egy-egy párton keresztül kormányzott. Ha az eszmei tartalmat keressük, akkor Kelet-Közép-Európában a marxistának tartott szocialista rendszereket találjuk (mögöttük a szovjet szuperhatalmi jelenléttel), másutt populista tartalmú diktatúrákat, ismét másutt még a második világháború előtti viszonyokra visszanyúló nagyon vegyes ideológiájú, a modernizáció követelményeihez alkalmazkodni próbáló tradicionális karizmára épített rendszereket, vagy éppen valamilyen nem marxista elemekre épült szocialisztikus próbálkozásokat.

Úgy tűnik tehát, sokkal több a különbség mint a hasonlóság azon országok között, amelyek a tekintélyuralomtól a demokrácia felé indultak el – és az átmenet folyamatát eddig még nem is vizsgáltuk.

Mi ad mégis lehetőséget és egyben értelmet is az összehasonlító elemzéseknek? Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a különbségek elemzése legalább olyan tanulságos, mint az azonosságoké és a hasonlóságoké. *Fontos megegyezéseket találunk* mind általában, mind regionális vonatkozásokban az egyes társadalmak kiinduló helyzete és az átmenet folyamatának jellemzői között.

Talán a legfontosabb mély, tartalmi azonosság, hogy ezek a társadalmak – igaz különböző mértékben és adottságok között – eljutottak a modernizáció első szakaszába, de nem tudtak tartós sikert elérni a belső forrásokra épülő második, a folytonos önmozgást is jelentő szakaszban. Ez a szakasz olyan anyagi és szellemi forrásokat igényel, amelyek biztosítják a társadalom sajátosságainak megfelelő beilleszkedést a világ egységes gazdasági és politikai rendjébe, folyamataiba, s amelyek szükségképpen megkövetelik a kreatív és innovatív erők kibontakozását. Ebben az értelemben is találhatunk jelentős különbségeket (jó részüket feltárta már a tudomány, különösen Latin-Amerikára nézve), de általánosan megállapítható, hogy a *totalitáriánus vagy tekintélyuralmi politikai rendszerek nem voltak képesek megoldani a modernizáció második szakaszának problémáit*. Ennek okai egyébként könnyen beláthatók, ha visszagondolunk a második szakasz feltételeire, amelyek között az önálló cselekvés, az innovatív és kreatív emberek és szervezetek jelentős szerepet játszanak, ám mindezek összeférhetetlenek a tekintélyre alapozott társadalmi berendezkedéssel. Elképzelhetetlen a sikeres modernizáció a globális folyamatokba való sokoldalú bekapcsolódás nélkül is. Mindezekkel azonban a totalitáriánus vagy tekintélyuralmi rendszer természeténél fogva szemben áll; ám a modernizáció első szakaszában mégis szükségszerűen létrehozza azokat az erőket – pl. a nagy egyetemi és főiskolai diáklétszám, a kreatív értelmiségi rétegek számszerű növekedése –, amelyek előbb-utóbb ellenzéki mozgalmak formájában is szembekerülnek a tekintélyuralmi rendszerrel. Hogy azután a rendszerrel szembefordulók száma és aktivitása mikor éri el a „kritikus tömeget”, mi az uralkodó hatalom reakciója (pl. maga is elindul bizonyos reformok útján, vagy éppen mervebbé válik), ez már a történeti körülményektől, társadalmi feltételektől, a különböző oldalakon a „játékban” résztvevő politikusoktól, a globális folyamatoktól és értékelésüktől stb. függ.

Az átmenetben megnyilvánuló azonosságok és különbségek regionális szinten is jelentkezhetnek. Az imént röviden vázolt általános folyamathoz képest pl. Európa keleti periferiáján (mind a kelet-közép-európai, mind pedig a keleti régióban) a legfontosabb azonosság, hogy ez a terület a második világháborút követő nemzetközi viszonyok folytán a Szovjetunió saját eredeti feltételei között kibontakozott és szocialistának nevezett társadalmi-gazdasági-politikai rendszer modelljének átvételére *kényszerülve* próbálkozott a modernizáció megvalósításával. Ennek közvetlen következménye egyrészt az volt, hogy a 19. században megfogalmazott szocialisztikus berendezkedés sajátos (Marx által egyébként a történelem mellékútjának nevezett) formában

jelent meg, és éppen a Szovjetunió hatalmi helyzete és törekvései folytán a szocialista eszmerendszer azonosult a kelet-európai történeti fejlődés terméként kialakult gazdasági–politikai–társadalmi rendszerrel (ezáltal megalapozatlan illúziókat is éltetve a baloldal felé hajló rétegekben és emberekben). Másrészt, az átvett modell – és ez már különösen a kelet-közép-európai régióra jellemző –, idegen volt a helyi adottságoktól, s a történetileg kialakult feltételektől. A megvalósítására irányuló törekvések tehát ha a modernizáció egy-egy elemét előmozdították is, olyan feltételeket erősítettek meg, illetőleg építettek be a társadalomba, amelyek végül is lehetetlenné tették a második szakasz kibontakozását. A Magyarországon 1968-ban elindított gazdasági reform sorsa világosan jelezte a vállalkozás végső lehetlenségét a tekintélyuralmi politikai struktúrában.

Az átmenet Európa keleti periferiáján tehát nem csupán a politikai rendszerváltozás problémáját jelenti. A második világháború után kialakult regionális hatalmi rendszerből való kiemelkedés akkor történt meg, amidőn a hatalmi rendszer által éltetett politikai, gazdasági és társadalmi struktúra is megbomlott. Világossá vált a szocializmus eszmerendszerétől való – nem mindenki által felismert – elszakadás szükségessége, és pedig nem csupán az adott régióra vonatkozóan. A második világháborút követő évtizedekben a szocializmus eredeti, egy részében a humánus emberi gondolkodás fejlődésében is helyet kapó eszmerendszere ugyanis hitelét veszítette a kelet-európai feltételek közötti megjelenésével, a gyakorlatban és elméletben egyaránt kialakult szükségszerű eltorzulásával.

További regionális sajátosság, hogy olyan gazdasági átalakulás is elkerülhetetlenné vált, amely legalább három dimenzióban megy végbe: (1) az állami központból vezérelt tervgazdaság átalakulása piacgazdasággá; (2) a társadalmi tulajdon szinte teljes kizárólagosságának lebontása és a magántulajdon túlnyomóvá válása; végül (3) az ország feltételeitől idegen gazdasági szerkezet megváltozása, amely sem struktúrája és technikai színvonala folytán, sem szervezete és „berögződött” működési elvei, sem pedig szabályozói révén nem teszi lehetővé a beilleszkedést a globális gazdasági rendszerbe. A gazdasági és politikai átalakulás egyébként olyan helyzetben folyik, amelyben a korábbi gazdasági és politikai berendezkedés következményei már krízishelyzetet teremtettek. Ez pedig az átalakulás megtervezését, társadalmi következményeinek fogadtatását még akkor is megnehezíti, ha egyébként a külpolitikai viszonyok a változások szempontjából egyértelműen kedvezőnek mutatkoznak.

A külpolitikailag kedvező helyzet fokozatosan alakult ki, s szorosan összefüggött a Szovjetunió magatartásának – nyilvánvalóan a nemzetközi viszonyok alakulásától sem független – változásával. A második világháborút követő helyzetben ugyanis a Szovjetunió szuperhatalommá válása lehetőséget nyújtott arra, hogy a szocialista társadalom eszméjét – Európa megszállt középső és keleti területein túlmenően – az amúgy is modellt kereső har-

madik világ egy részében, legalábbis átmeneti sikerrel, elfogadtassa. A „szocializmus terjesztése” ily módon az Oroszországot amúgy is mindig jellemző nagyhatalmi törekvéseket eddig soha nem látott mértékben és sikerrel erősítette meg. Ám ugyanez a folyamat megteremtette saját kudarcának feltételeit is elsősorban azért, hogy óriási terhet rótt a Szovjetunióra. A szocialista berendezkedés kudarca ezekben az országokban, nemkülönben a szovjet fegyverkezés gazdaságilag elviselhetlenné válása, és a belpolitikai, belgazdasági problémákat súlyosbító következményeinek reálisabb értékelése idővel lassú visszavonulásra készítette a szovjet vezetést. Ebből is következik, hogy Mihail Gorbacsov „peresztrojka-jának” egyik legfontosabb tényezője, s egyben következménye is lett (az afganisztáni háború tanulságai nyomán is) a szovjet globális stratégia megváltozása, a szovjet jelenlét csökkentése a harmadik világban, amely végül ahhoz a felismeréshez is elvezetett, hogy a kelet-közép-európai társadalmakban megindult változások – a nemzetközi politikai feltételek miatt – sem politikai, sem pedig katonai erővel nem akadályozhatók meg. Ám ezen országok bizonyos reformsikerei, amelyeket ugyan sokáig nem hoztak összefüggésbe a rendszerváltozás lehetőségével, a szovjet belpolitika szempontjából is pozitívak lehetnek.

Az átalakulási folyamat legfontosabb ágensei

Magyarországon az 1960-as évek második fele óta a folyamatok világosan jelezték, hogy átalakulás kezdődik és megy végbe, s ez olyan erővel jelentkezett, hogy végső soron még a csehszlovákiai katonai beavatkozás és a vele összefüggésben kialakult légkör sem kérdőjelezhetette meg. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy az átalakulás – amely a felszínen, mint a gazdaságirányítás „mechanizmusának” reformja nyert megfogalmazást (és sokak számára valóban csak annyit jelentett) – egyszerre jelentkezett az egyedül uralkodó párton belül és az állami irányításban, a tudományban (anélkül, hogy az adott uralmi helyzetet alapjaiban megkérdőjelezte volna), valamint – az akkor még nem így nevezett – politikai ellenzék soraiban, amely ellenzék nem kis mértékben maga is a tudomány szervezetén belül bontakozott ki.

A *pártvezetésben*, illetőleg az állami irányító szervezetekben mutatkozó reformtörekvések a gazdaságra szorítkoztak. A politikában inkább negatív lenyomatban jelentek meg: például a „mechanizmusreformnak” az egyes osztályokra, rétegekre gyakorolt hatásának negatív értékelésében; a magánvállalkozás szinte bűnözésként kezelésében; e vállalkozás és a munkásosztály között konstruált ellentét hangsúlyozásában, a „parasztság” és a „bérből és fizetésből élők” viszonyai közötti különbségek reformellenes felhasználásában stb. Mindez visszatérően a reformfolyamat megtorpanásához vezetett; ebből következtek a visszalépések, részben a belső hatalmi harcok, részben a külső környezet reformellenessé alakulása, illetőleg a kettő kapcsolata folytán.

A tudomány – főleg a közgazdaságtudományok, a szociológia, a történettudomány – elsősorban a reform társadalmi-gazdasági tényezőit, szükség-szerűségét, végül a reformfolyamatokat elemezte, s viszonylag hamar megfogalmazta a társadalmi és a politikai átalakulás egészének elkerülhetetlenségét, ha ez a megfogalmazás esetenként finom formában történt is meg.

Az *ellenzéki mozgalom* is a tudományon belül indult el. Részben az új szempontok kiugratásával – ma már kevesen emlékeznek arra, hogy a munkamegosztás jelentőségének hangsúlyozása a tulajdonviszonyok mellett a társadalom rétegeződésével kapcsolatosan milyen politikai reakciókat váltott ki –, részben egyes jelenségek (pl. a bürokrácia) kutatásával; 1968 után pedig az újbaloldali ideológia hazai filozófiai megalapozásával és terjesztésével. A látens ellenzékéből az 1968. évi csehszlovákiai bevonulás elítélése hozott létre valódi politikai ellenzéket, ezután terjedt el a tudományon kívül is és kezdett értelmiségi mozgalommá válni, amely egy-egy negatív társadalmi jelenség körüli fellépéssel erősödött. Az uralkodó politikai erők reakciója az ellenzék mozgalmi jellegét csak erősítette. A mozgalmi jelleg először az ellenzéki (pl. lakitelki, monori) találkozók szervezésével, a Jurta Színház-beli vitákkal vált világossá, amit 1987 szeptemberében követett az MDF megalakulása.

Mindhárom „dimenzió” folyamatszerű, s nem érthető meg egy-egy momentuma alapján. Lássuk tehát őket közelebbről.

A párton, illetőleg egyes vezető állami szervezeteken belül elindult reformfolyamat – amelynek egyes elemei 1953-ig is visszavezethetők – minden visszalépés ellenére előrehaladt; részben a külső körülmények változása (elsősorban az olajárrobbanás), részben e körülmények helytelen értékeléséből is következő hatások a gazdasági jelenségekre (pl. a fizetésképtelenség szé- lére jutás 1982-ben) jelezték, hogy a reformokra elkerülhetetlenül szükség van. Ezek azonban – többnyire a politikai összefüggésekre, hatalmi viszonyokra visszavezethető „felemáságuk” miatt, nemkülönben azért, mert társadalmi-gazdasági alapjuk is felemás volt – eredménytelenek maradtak vagy csak rövidlejáratú eredményeket hoztak. A koncepcionális változások sora, részben a visszalépések, az ideológiai hatások felerősödése, részben a pénzügyi okok a szabályozórendszer kiszámíthatatlanságához vezettek, amely jelentősen akadályozta a normális gazdálkodást. Jellemző volt, hogy pl. a felsőbb szinteken született reformdöntések szinte mindegyikét „sikerült” keresztetni alsóbb szinteken. Az egyik legfontosabb példa a felemás reformfolyamatban mutatkozó jelenségekre az MSZMP KB 1984. áprilisi állásfoglalása. Az ezt megelőző elemzések már eljutottak a politikai rendszer változásának szükségességéig is, de ezeket még csak említeni sem lehetett a végül is megszületett „állásfoglalásban”. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZMP Kongresszusának (1985) határozatai és a rájuk épülő VI. ötéves terv (amelyet egyébként az MTA elnöksége elutasított) nem valósulhatnak meg, a reformtörekvések ismét megerősödtek, elérték a politika szféráját is (ezt jelezte „a politikai intézményrendszer változása” kifejezés). Ezzel pár-

huzamosan a folyamat az uralkodó párton belül is előrehaladt, s az 1988. májusi pártértekezleten történtek csak azok számára jelenthettek meglepetést, akik nem akarták tudomásul venni a változásokat sem a társadalomban, sem a politikai szférában, sem a nemzetközi környezetben.

A társadalomtudományok fejlődésének egészében nem következett be visszalépés. Még átmenetileg sem alakult ki olyan vita (leszámítva a „hivatalos marxisták” egynémely írását), amely a gyorsan kibontakozó szociológiát, a már megerősödött közgazdaságtudományt vagy az éppen jelentkező politikatudományt visszafogta volna. Ellenkezőleg, a nyolcvanas évekbe egyre erősödve „nőttek bele” ezek a tudományágak, intézményesülésük, professzionalizálódásuk, utánpótlásnevelésük a későbbi fejlődésüket is megalapozta. Hazai jelentőségük abban is megmutatkozott, hogy az általuk adott ismereteket a politikai vezetés is egyre kevésbé hanyagolhatta el. Ha állandó vita és szemrehányás közepette is, de – legalább formailag – a politika igényt tartott egy-egy probléma tudományos eredményeken nyugvó elemzésére (lásd pl. a szociálpolitikai koncepció kidolgozását 1985-re, vagy jónéhány akadémiai állásfoglalást és véleményt). Igaz, valódi hasznosításukra már a legtöbb esetben alig került sor.

Természetesen a tudomány is folyamatszerűen haladt előre, saját határait is tapogatva, lépésről lépésre, sokszor csak egy-egy téglát rakva az építményhez. Ily módon saját jövőendő eredményeit és lehetőségeit is előkészítve, egy-egy esetben azután elméleti kereteit is változtatva „hirtelen” is előretörhetett. Ilyen előretörést jelentett az MTA 1980. évi közgyűlésének vitái után a társadalomtudományokban a politikai rendszerre vonatkozó kutatások megindulása, a modernizációval összefüggő kutatások megerősödése, magának a fogalomnak a magyarországi folyamatokat is magyarázó elvként való használata stb. Ez a tudományos munka nem csak a saját fejlődését és a külső fellépéshez, a nemzetközi kutatási eredmények fogadásához szükséges „kultúrát” fejlesztette ki, hanem *kibontotta a politika nagyobb fogadóképességét is.*

Az Akadémia keretében dolgozó kutatók közül jónéhányan már a nyolcvanas évek elejétől felismerték pl. a politikai rendszer megváltoztatásának szükségességét, s jó néhány alkalommal adtak elemző és következtetéseikben a hivatalos szervezeteket alaposan megtépázó vagy teljesen elutasító kritikát a különböző politikai vagy gazdasági tervezetekről és döntésekről. Kutatási eredményeikkel pedig jó nevet szerztek maguknak a nemzetközi tudományos életben. Szerepük jelentős volt az ország társadalmi, gazdasági és politikai folyamatainak feltárásában, s a megszületett elméleti eredmények hozzájárultak *az átalakulás folyamatának tudományos előkészítéséhez.*

Az ellenzéki mozgalom eme időszak alatt – különösen a nyolcvanas évektől kezdődően – egyre erősödően lépett a gyakorlati politikai tevékenység útjára. Ez természetesen az uralkodó politikai hatalom szembenállását és alkalmazott módszereit is motiválta, alakította, mígnem kibontakoztak a „szabályos” illegális ellenzék szervezeti és tömegkommunikációs keretei,

amelyek „illegális” jellege úgy „oldódott” vagy „merevült”, ahogyan az uralkodó politikai hatalom belső viszonyainak alakulásából az „elnézőbb” vagy a „szigorodó” megítélés következett. Mindenesetre a „Lukács-iskola” mellett a tudomány különböző területein is jelentkeztek a hivatalosan „másként gondolkodóknak” titulált (holott a valóságban minden gondolkodó másként gondolkodik) emberek és irányzatok, akik és amelyek gyakran a hivatalos politika és az ellenzék számára egyaránt munkálkodva, végül is szinte „véletlenszerűen” helyezkedtek el akár a vezető állami szervezetekben is az uralkodó párt reformszárnya és az új politikai szervezetek között. Jellemző, hogy szinte egyidőben, sőt egy-két azonos személy részvételével születtek meg „A fordulat és reform” vagy a „Társadalmi szerződés” című írások, illetőleg néhány tudományos vagy állami szervezetben keletkezett, sok vonatkozásában egymással tartalmilag is egyező dokumentumok.

A kifejlődött ellenzéki mozgalom azután – mint ismeretes – pártokká szerveződött, az eredetileg nem ritkán véletlenszerűen itt vagy ott jelentkező emberek valamely egyre szervezettebbé alakuló struktúra részeivé váltak, különböző politikai akciók szerveződtek, alkalmi vagy hosszabb távra is tekintő koalíciók jöttek létre. 1989 nyarától az időközi választásokon ezek a koalíciók is küldhettek képviselőket az Országgyűlésbe, s így a politikai vita ott is kiszélesedett. Minthogy az Országgyűlés 1989-ben az alapvető közjogi törvények egész sorát fogadta el – ide értve az új választójogi törvényt is –, az ország a többpártrendszeren alapuló általános választásokra készülődhetett.

A békés átmenet folyamata Magyarországon

A fentiekben a reformfolyamatok három fő „ágensének” jelenségeit egyenként vettük szemügyre, holott világos, hogy egymással összefüggésben, többnyire egymást erősítve hatottak.

Az 1988. májusi pártértekezletet megelőző időszakban a hivatalos politika, pontosabban az MSZMP tűnt a reformfolyamat legfontosabb ágensének. Ez következett a politikai rendszer meglévő struktúrájából, a „pártállam” strukturális jellegzetességeiből. Ugyanakkor a kormány egyre kifejezettebb, sőt, önálló arculatot kezdett öltetni, s a párt kereteiben működő különböző reformbizottságok, konzultatív testületek stb. mellett – főleg azután, hogy Grósz Károly lett a Minisztertanács elnöke – saját eszközeivel is hozzálátott a reform politikai és szervezeti, nemkülönben gazdasági alapjainak kimunkálásához (így született meg pl. a tanulmány a politikai, különösen a kormányzati rendszer átalakítására 1987 nyarán). Ennek ellenére a hatékonyabb közrehatás a tudomány számára is a párt keretein belül működő testületeken keresztül volt lehetséges. A tudományos eredmények fogadását tehát továbbra is, bár egyre gyengülő mértékben, óhatatlanul befolyásolták a párton belüli hatalmi viszonyok, a különböző politikai erők küzdelmei és az ebből

következő szempontok. Az 1987. február 19–21.-én tartott szegedi elméleti tanácskozás egyes előadásai, s a kibontakozott vita azután világossá tette, hogy az eddigi út nem folytatható, és még a legkonzervatívabb megnyilvánulások sem tagadhatták a „szocialista” út kritikai önvizsgálatának és a mérőben új, a valóságos folyamatokra épülő koncepcióknak a szükségességét.

Hosszú ellenállás után, 1987 során már a különböző ellenzéki csoportok politikai és gazdasági koncepciói is kezdtek bejutni a pártpolitika alakítására hivatott belső szervezetekbe. A fogadtatás a hatalmi viszonyok érdekeitől függött. „A fordulat és reform” című elaborátum pl. sokkal negatívabb fogadtatásban részesült a párt ideológiai, mint közgazdasági jellegű testületeiben; teljes elutasítására azonban sehol nem került sor, még a legkevésbé kimunkált része, a politikai rendszer átalakítása is vitaalapelül szolgált.

Időnként azonban az uralkodó párton belüli ellenállás felerősödött és látványos akciókat produkált. Ilyen volt 1988 tavaszán a „négyek” kizárása, amellyel a párt jelentős szellemi és politikai erőtlől fosztotta meg magát, és pedig akkor, amidőn a kizártak nem csak a párt reformtörekvéseiben, egyesek az állami reformmunkában is, hanem az ellenzéki mozgalom egy részében is vezető szerepet játszottak. Ez a lépés – amelynek célja egyértelműen a megfélemlítés lehetett – egyáltalán nem érte el célját, sőt, tovább radikalizálta az ellenzéket éppen úgy, mint a tudományban dolgozó reformereket, mi több, magának az MSZMP-nek a reformerőit is.

Mindenesetre megállapítható, hogy az 1988. évi májusi pártértekezletig a párt- és állami struktúra a változások, s a reformtörekvések – egyeseknél inkább csak szavakban – támogatóivá hangolódott politikai vezetők növekvő száma ellenére, alapjaiban a régi szemlélettel, s ha csökkenő hatékonysággal is, mégis többnyire a beidegzett reflexekkel működött.

Az 1988. májusi pártértekezletet követően a politikai folyamatok felgyorsultak, s eleinte ugyan még nem elég „látványosan”, de fokozódott a gazdaság leromlása is, az átalakulási folyamat különböző ágensei pedig nem mindig voltak képesek az adott helyzetet minden összefüggésében felismerni és a megfelelő választ kidolgozni, illetőleg megvalósítani.

Mielőtt a különböző erők mozgását röviden vázolnám, feltétlenül meg kell állapítani, hogy már ebben az időszakban hallgatólagosan, de esetenként kinyilvánítva is elfogadást nyert az a nézet – bár kétségtelenül voltak ellenzői is –, hogy az átalakulásnak békésnek kell lennie. Ez akkor is így volt, ha magának az átalakulásnak a természetét, *rendszerváltoztató* jellegét, nem mindenki tudta vagy akarta felismerni, illetőleg elfogadni. Ez a jelleg a folyamat előrehaladása során vált igazán központi jelentőségűvé, végül szinte teljesen elfogadottá. Bárhogy is értelmezték azonban a legfontosabb résztvevők az átalakulás folyamatát, sem szükségszerűségét, sem szükségszerűen békés jellegét – legalábbis a politikában valóban számottevő csoportok – nem vitatták. Ez a sajátosság – véleményem szerint – a rendszerváltozás magyar mintájában döntő jelentőségű volt.

A rendszerváltás ágensei önmagukban is ellentmondásosak; nézeteik, érdekeltségük – az alapvető egységen kívül (leszámítva a volt uralkodó párt konzervatív „balos” elemeit) – már jelentősen különbözött; politikai magatartásuk nem csupán személyi, hanem szervezeti szinten is ellentmondásosan alakult mind az átmenet ütemét, egyes tartalmi kérdéseit, formáit, mind a siker kilátásait tekintve. Mindezen körülmények eredményeképpen a rendszerváltás ágenseinek az átalakulásban betöltött szerepét már az 1990. évi tavaszi választások előtt is különbözőképpen ítélték meg, a választások után pedig az új politikai erőviszonyok következtében az eltérések természetesen még nagyobbak lettek – és mindez a közelmúlt megítélésével kapcsolatban is érvényesült. Az politikailag tulajdonképpen „természetesnek” tekinthető – legalábbis Európa eme régiójában és rendszerváltás idején –, hogy az átmenet minden egyes politikai ágense szinte döntő, esetleg kizárólagos szerepet tulajdonít magának a rendszer megváltoztatásában, holott ez a folyamat számos tényező eredője. Ebből azonban már nem szükségképpen következik a racionális vita helyett vagy közben az „emocionális érvelés”, a – sokszor csak vélt – ellenfelekkel szembeni gyűlöletkeltés, s ennek a gyűlöletnek politikai akciókban való megjelenítése. Ez amellett, hogy nem különbözik a megszűnt rendszer egyik legembertelenebb sajátosságától, akadályozza a konfliktusoknak alkotmányos, a jogi-politikai intézmények keretei közötti és szabályai szerinti megoldását. Az így keletkezett vitákat, érzelmeket és gyűlölködést feltehetően a történelem és a történetírás is csak hosszabb távon oldhatja fel. Addig azonban sok problémát, igazságtalanságot okozhat, csökkentve ezáltal is a társadalom hatékonyságát.

Az uralkodó párt vezetésének elgondolása az átalakulás eredményét tekintve a „demokratikus szocializmus” kifejezésben foglalható össze, amelynek körvonalai, közelebbi tartalma azonban alig-alig voltak felismerhetők. Többé-kevésbé világosan csak annyi rajzolódott ki, hogy a marxista párt vezető szerepét valamiképpen meg kell őrizni, a demokráciát a párton belül, illetőleg a párt és a választók viszonyában kellene kialakítani. A későbbiek során azután a reformszárny mellett a centrum is elfogadta, hogy ezt a „vezető szerepet” szabad választással, és nem alkotmányos tétellel kell biztosítani, a demokratikus berendezkedés pedig a „polgári demokrácia” értékeinek elfogadását jelenti. A gazdaságban a magángazdálkodás mellett megőrizendőnek tartották a társadalmi tulajdon túlsúlyát, valamilyen versenyhelyzet és valamiféle korlátozott piac kialakításával. A kormányzati szervezetekben az elgondolások ezen már korábban túljutottak – és ha viták közepette is – kezdtek kirajzolódni egy európai jellegű demokratikus alkotmány alapvonásai, amelynek prezentálása során azonban még nem egyszer figyelembe kellett venni az uralkodó párt konzervatívabb erőinek fogadókészségét is. Ez természetesen további vitákat eredményezett, s felmerült a kérdés, vajon az adott helyzet alkalmas-e, s a működő parlament legitimitása elegendő-e egy új Alkotmány létrehozásához. A kormányzat által 1988 őszén elfogadott

koncepció szerint az a körülmény, hogy az országban működő politikai erők túlnyomó többsége békés átmenetet kíván, s ez a békés átmenet csak megfelelő demokratikus intézmények keretében és jogilag is rögzített „játékszabályok” alapján történhet, elegendő alapot biztosít egy olyan többé-kevésbé teljes nemzeti konszenzus létrehozására, amely politikai támaszként állhat egy új Alkotmány mögött. Ezt ugyan az ellenzék képviselői közül többen megkérdőjelezték, de az Alkotmány előkészítésére kialakított bizottságokban az akkor ismert ellenzéki szakemberek közül többen szerepet vállaltak.

Miközben az új Alkotmány alapjainak kidolgozása megindult, be kellett fejezni két olyan jogszabály előkészítését, amelyek az átmeneten munkálkodó politikai erők szabad cselekvését biztosíthatták (ezek lényegében még a májusi pártértekezlet előtti időszakban kerültek napirendre). Ez a két jogszabály az egyesülésről és a gyülekezésről szóló törvény volt, amelynek első változatát a kormányzat lényegében még a májusi pártértekezlet előtt kidolgozott alapokra építve bocsájtotta „társadalmi vitára”. Ez a lépés az átmenet szempontjából rendkívül szerencsésnek bizonyult. A kialakult vita ugyanis mind a tudomány, mind az ellenzéki erők oldaláról olyan erőteljesen jelezte a két törvény kapcsán az emberi és politikai jogok teljes biztosításának szükségességét (egyes esetekben még a nemzetközi szerződéseken is túlmutató követelményekkel), hogy a kormányzat túlléphetett az uralkodó pártban még mindig élő visszafogó erőkön, és olyan törvényt terjeszthetett elő, amely nem csupán nem korlátozta ezeket a jogokat, hanem kifejezetten tartalmazta a pártalapítás jogát, s ezzel deklarálta a többpártra épülő politikai rendszer bevezetését Magyarországon. Igaz, hogy az uralkodó párt egyes vezetői, sőt tagságának egy része fellépett ezzel szemben, de az Országgyűlés januári ülése valóban történelmi fordulatot hozott, amidőn elfogadta a két betervezett törvényt, továbbá azt az alkotmánymódosítást, amely lehetővé tette az Alkotmánybíróság felállítását. Ezt a történelmi fordulatot jól érzékelt David Selbourne, az angol *Independent* című lap budapesti tudósítója, aki a kelet-európai változásokról szóló könyvében a magyar Országgyűlés 1989. január 10-i üléséről egyebek között ezt írta: „Magyarországon lehetetlen a további gazdasági fejlődés” – mondta az igazságügyi miniszter [Kulcsár Kálmán – *a szerk.*] a csöndes, tömött padosoroknak – „egy tekintélyuralmi politikai rendszer alatt. A mi politikai rendszerünk egyszerűen alkalmatlan arra, hogy a modernizáció folyamatában keletkezett politikai feszültségeket kezelje.” A sötét ruhák sorai megmozdultak, mintha hideg szél fújt volna keresztül rajtuk. ... „Magyarországnak új Alkotmányra van szüksége, Alkotmánybíróságra, független bíróságra (minden vitán felül), a hatalmi ágak elválasztására, a jog uralmára, a polgári jogok biztosítására, jogrendszerünk más hiányosságainak kitöltésére az európai alkotmányfejlődésbe való reintegrálás nevében.”

A gyülekezésről és az egyesülésről szóló törvény elfogadása után két jelentős politikai, illetőleg jogi folyamat bontakozott ki, mondhatni viharos gyorsasággal.

A *politikai folyamat* legfőbb jellemzője az uralkodó párt fokozódó gyengülése, különböző vezetői körűl részekre bontódása, új mozgalmak megindulása a párton belül. Ennek egyik következménye, hogy egyrészt a kormány mindinkább függetlenedett a pártirányítástól, másrészt, hogy a pártvezetés képessége egyre gyengült az ellenzéki politikai erőkkal szembeni saját álláspont kialakítására, illetőleg – ha volt ilyen – megvédésére. Ezzel szemben az ellenzéki erők aktivitása és céltudatossága növekedett, az ellenzéki kerakasztal megalakítása után pedig teljesen világossá vált, hogy az ún. „demokratikus szocializmus” koncepciója (amelynek tarthatóságát az uralkodó pártban is egyre többen megkérdőjelezték) túlhaladott, a teljes rendszerváltozás elkerülhetetlen.

A *jogi folyamat* sajátos helyzetet produkált. Egyrészt az Országgyűlés még elfogadta ugyan az új Alkotmány szabályozási elveit, amelyek már egy demokratikus politikai berendezkedés képét vázolták fel, de szinte közvetlenül az elfogadás után világossá vált, hogy az ellenzéki erők már nem hajlandók az alkotmányozást lehetővé tevő konszenzusra, s jöllehet az Országgyűlés nem kérdőjelezte meg az ellenzéki erők bevonását saját alkotmányozó bizottságába, ennek érdekében mit sem tett, sőt maga e bizottság is hallgatólagosan beszüntette tevékenységét. Minthogy a kormányzat is elfogadta, hogy az új Alkotmány megalkotása az újonnan választott Országgyűlés feladata, arra koncentrált jogalkotó tevékenységét, hogy feloldja azokat az anomáliákat, amelyek a régi Alkotmány formai érvényessége és az újonnan alkotott jogszabályok, illetőleg az egyesülési törvény értelmében formailag is legálisan tevékenykedő szervezetek cselekvése között egyre fokozódó mértékben alakultak ki.

Ez a jogalkotó tevékenység azután az uralkodó párt és az ellenzéki kerakasztal, valamint az ún. harmadik oldal tárgyalásai, illetőleg az ott létrejött megegyezések alapján kapott politikai tartalmat.

Az így kialakított törvénytervezetek végül is minden kompromisszum és jónéhány ellentmondás ellenére kijelölték a békés átmenet, a vér nélküli rendszerváltozás kereteit, s a szabad választások utáni parlamentáris demokrácia megvalósításának feltételeit. Ebbe a körbe tartoztak: az Alkotmány szinte teljes megváltozását eredményező módosító törvény; az alkotmánybíráskodásról, a választójogról, a büntetőjog és a büntető eljárás módosításáról, továbbá a politikai pártokról szóló törvények.

Pártérdekek feletti alkotmányosságot!

A jogalkotás és a politika sajátos összefüggését (egyben kívánatos mértékét és szintjét is) jelzik azonban azok a jogalkotási hibák, amelyek eredete: a politika közvetlen érdekérvényesítése, következményei pedig: politikai nehézségek, majd újabb jogszabályi, sőt alkotmányi változások rendkívül rövid

idő alatt. A politikai érdekek közvetlen érvényesítése egyrészt azért volt problematikus, mert napi, illetőleg rövidlejárátú, tehát Alkotmányban igazából nem érvényesíthető, az Alkotmány koherenciáját sértő és hosszabb távú perspektíváját megkérdőjelező érdekekről volt szó; másrészt azért, mert e közvetlen érdekek egy részét maguk a tárgyalások résztvevői is rosszul ismerték fel. Valamennyi tárgyaló fél egyetértett pl. abban, hogy a Kormány szerepét szinte végletes módon korlátozni kell a Parlament javára, hiszen egyik tárgyaló fél sem volt biztos abban, hogy a választások után valóban képes lesz a kormányalakításra. A parlamenti hatalom féltése, s a gyanú vagy akár a félelem minden képviseleti jellegű parlamenti formán túlmenő esetleges hatalomtól vezetett oda, hogy a köztársasági elnök választása (a nem túl nagy jogköre ellenére) a parlament kezében maradt, és pedig olyan megoldással, amely a továbbiakban politikai és alkotmányos nehézségekhez vezetett. Úgyszólván mindenki elvetette a kétkamarás Országgyűlés koncepcióját, amellyel a nemzetiségi és az önkormányzati képviselet, a politikai bölcsesség és szaktudás befolyása biztosítható lett volna a pártképviseletre épült első kamara mellett. Ez ismét Magyarországon szokatlan megoldást eredményezett: a pozitív diszkrimináció elvének bevezetését, majd miután az új Országgyűlés az erre alapozott normákat elvetette, újabb Alkotmány- és jogszabályváltozást, végül a nemzeti kisebbségek intézményes képviseletének elmaradását vonta maga után. Ez, továbbá más jelenségek (pl. az érdekegyeztetés problémái) is hozzájárultak ahhoz, hogy egyre többen ismerik fel az Országgyűlés második kamarájának szükségességét.

Nem sokkal az alkotmánymódosítás után, amely – hangsúlyozom – valójában új alkotmányt hozott létre, az ilyen és ezekhez hasonló, a választások utáni politikai problémákban is jelentkező anomáliák vezettek azután arra, hogy az új Országgyűlés újabb nagyterjedelmű alkotmánymódosítást fogadott el – mégpedig a legerősebb kormányzó, valamint a legerősebb ellenzéki párt külön alkuja alapján. Ez a körülmény – bár politikai célszerűsége az adott helyzetben alig vitatható – megkérdőjelezte az alkotmányosságna azt a szokásosan elfogadott kritériumát, amely szerint az *Alkotmány adja meg a politikai élet keretét, s nem a napi politikai érdekek alakítják az Alkotmányt*. Tekintettel arra, hogy az alkotmányosság eszméje a magyar közjogi berendezkedés és politika legősibb elveinek egyike (amit kényszerszituációk, pl. az utóbbi fél évszázadban a nyilas hatalomátvétel vagy a szovjet alkotmányra épült 1949. évi 20. tv. törtek meg), veszélyes precedensnek tartom a politika közvetlen érvényesítését az Alkotmány szintjén még akkor is, ha a teljesen új Alkotmány elkészítését és vitáját (első változata egyébként a korábbi kormány megbízatásának utolsó napjaiban az Igazságügyi Minisztériumban már elkészült) későbbi időpontra halasztják. *A jogállam tényleges megteremtésének alapfeltétele az alkotmányosság elvének érvényesülése*. A jog amúgy sem alkalmas arra, hogy szabályozásával a politikából kiküszöbölje a kockázat elemét. A régi magyar és az általánosan elfogadott európai alkotmányos elvekre

épülő alkotmányosság napi politikai okokból való megkérdőjelezése pedig veszélyezteti a jogállam éppencsak megindult kiépítését, működését, végső soron az európai közösségbe való beilleszkedést. Az olyan – akár választási kampányok során is tett – kijelentések, hogy például a garanciákat tartalmazó jogszabályok – amelyek megalkotására egyébként európai törekvéseinken túl az érvényes nemzetközi szerződések is köteleznek – mögé bújnak a bűnözők, ezért ezek a korábbi kormány „időzített bombái” stb. jelzik, hogy az alkotmányosságot veszélyeztető nézetek a hivatalos körökből sem tűntek el. Nem szabad teret engedni semmiféle „Justitia” árán a jogelvek és szabályok megsértésének; tudomásul kell venni, hogy az európai közösségbe az út az európai elveken alapuló alkotmányos jogállamon át vezet.

Nemzetközi kitekintés

Mindezzel együtt megállapítható: annak ellenére, hogy az átmenet jogalkotásával teremtett vagy átalakított intézmények és szervezetek még nem működnek (nem is működhetnek) tökéletesen; hogy a pártpolitikának még friss az élménye és a politikába éppen csak bekerültek személyes ambíciói gyakran túltengenek; hogy a lényeges és a lényegtelen megkülönböztetésének hiányában is megmutatkozik a gyakorlatlanság (amelyet egyébként a korábbi magyar parlamenti hagyományok is alátámasztanak); hogy több negatív vonás tapasztalható a magyar politikai kultúrában: erős indulati-érzelmi elemek, a kizárólagosság igénye, a kompromisszumra való képesség alacsony szintje, a kompromisszum megkötésének lebecsülése és nehézkessége, hogy a konfliktus érdekegyeztetéssel való megelőzése még nem kialakult gyakorlat, hogy az érdekek ezért könnyen az „utcán” is konfrontálódhatnak; hogy a helyhatósági választások tanulságai politikai passzivitást vagy legalábbis azt jelzik, hogy a lakosság túlnyomó része számára elfogadhatatlan már az az ideologikus megközelítés, amellyel a pártok a múltat és a jelent megítélik és kezelik a szakszerű, reális és elsősorban a nemzet egészének összefogását lehetővé tévő politika helyett; hogy az itt említettek a gazdasági nehézségeken túlmenően is nehezítik az európai politikai tevékenység mindennapjainak megfelelő gyakorlatot – szóval, mindezek ellenére *mindezidáig az átalakulás magyar mintája bizonyult a legeredményesebbnek*. Elegendő csak arra gondolnunk, hogy a Szolidaritás, amelynek megegyezése a korábbi hatalommal látszólag zökkenőmentesebbé tette az átmenetet Lengyelországban, végül is saját felbomlásával juthat csak el a parlamenti demokráciához szükséges politikai pártok megjelenéséig. Vagy szemünk előtt zajlanak a mozgalmakban megjelenő cseh és szlovák politikai élet nehézségei, amelyek megoldásához vagy ennek kísérletéhez ugyancsak szükségesek a valódi politikai pártok. Mindkét országban még csak születőben vannak azok a jogszabályok, amelyek megalapozzák az alkotmányos politikai életet és nem csupán létre-

hozzák a jogállam jogszabályi alapjait, hanem elő is segíthetik annak mindennapos gyakorlatát.

A volt Német Demokratikus Köztársaság viszonyai természetesen sajátosak. Már kiépült alkotmányos jogállamhoz és a szociális szempontokat is érvényesíteni törekvő piacgazdasághoz kapcsolódhatott, míg a valódi kelet-európai „szocialista” országok (pl. Románia vagy Bulgária) átalakulási problémái még messze vannak a megoldástól, és aligha nevezhetők rendszerváltozásnak az ott bekövetkezett események.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy mind Magyarországon, mind más kelet-közép-európai országokban – ha eltérő korábbi megalapozottsággal is – az átalakulás végső sikere a demokratikus politikai berendezkedést fenntartó és működtető társadalmi rétegeken és csoportokon múlik, amelyek léte és fejlődése természetesen a gazdasági átalakulás sikerétől függ. Éppen ezért a közjogi jogalkotással valójában azonos jelentőségűek azok a jogszabályok, amelyek az 1988 őszén elfogadott, a gazdasági társaságokról szóló törvénnyel elindulva – ez a törvény tette lehetővé Magyarországon egyáltalán a privatizáció megindulását – a napjainkban született törvényekig lényegileg közrehatnak a társadalmi rétegek és csoportok összetételének, minőségének, fejlődésének alakulásában.

Rendszerváltás és deviancia

Miltényi Károly

Megjósolható-e bajaink alakulása?

Politikai rendszerváltások idején a statisztikusok – különösen az idősebbek, akik már átéltek hasonlót és ezért időnként *déjà vu* érzéseik is támadnak – kíváncsian figyelik idősoraik viselkedését. Vajon reagálnak-e a változásokra – és ha igen, hogyan –, vagy közömbös egykedvűséggel folytatják évszázados, a kiegyezés óta nagyságrendileg megbízhatóan megfigyelt trendjeiket. Akik átnézik a magyar gazdaság és társadalom hosszú távú alapadatait, mindketőre találhatnak példát.

Különös érdeklődésre tarthatnak számot ebben a vonatkozásban a negatív társadalmi jelenségek, a nálunk mintegy 15 éve társadalmi beilleszkedési zavarok elnevezéssel illetett témakör (alkoholizmus, bűnözés, kábítószer-fogyasztás, öngyilkosság, társadalmi eredetű neurózisok). Annál is inkább, mert mind a kutatók körében, mind az irodalomban – és itt nemcsak a szakirodalomra, hanem a szépirodalomra is gondolok – nagyon eltérő vélemények találhatók arról, hogy milyen arányban játszanak ezekben szerepet a társadalmi, illetve az egyéni tényezők. Vajon Durkheimnek van-e igaza, aki az öngyilkosságot társadalmilag determinálnak tartotta, vagy Camus-nek, aki szerint a „lenni vagy nem lenni” alapvető (és szerinte egyébként egyetlen komoly) filozófiai kérdésére mindenki magányosan, a külvilágtól elzárkózva, „szíve belső csendjében” ad választ. Közismert az évszázados vita arról is, hogy a bűnözés mennyiben a társadalom, illetve az egyéni alkat és hajlam produktuma.

De lényeges eltérések vannak a társadalmi tényezők szerepét elismerő vagy hangsúlyozó vélemények között is a tekintetben, hogy elsősorban az adott szituáció rövid távú hatásairól van-e szó, vagy egy életút kumulált, gyakran a gyermekkori szocializáció zavaraival kezdődő végkifejletéről. Ez természetesen ugyancsak befolyásolja a prognózisok feltételezéseit.

A társadalmi beilleszkedési zavarok témakörében a jelenlegi változások az előrejelzés igényét érthetően felerősítik, ugyanakkor meg is nehezítik. Nem teszük ugyanis lehetővé azt az egyszerű, többnyire implicit feltételezést (ami stabil időszakokban és struktúrákban elfogadható), hogy minden úgy fog

folytatódni, ahogy eddig történt, tehát nem kell mást tennünk, mint valamilyen módszerrel extrapolálni az észlelt trendeket. Az ilyen extrapoláció ma legfeljebb a demográfiai összefüggések vonatkozásában kockáztható meg, miután egyrészt a népesség strukturális változásai (korösszetétel, családszerkezet) nagy biztonsággal előre jelezhetők, másrészt az ezzel kapcsolatos szabályszerűségek is elég stabilnak bizonyulnak. Ez összefügg azzal is, hogy a mikroszintű (családi, háztartási) hatások közvetlenebbek és bizonyos mértékig autonóm jellegűek; a makrotársadalommal legfeljebb áttételes kapcsolatban vannak. A makrotársadalmi, politikai és gazdasági változásokkal kapcsolatban azonban nem kerülhető meg a prognózis feltételeinek explicit kifejtése. Ez azonban rendkívül nehéz feladat.

Problematikus már a társadalmi változások valószínűsíthető arányának az előrejelzése is. Bár az általánosságok szintjén erről vannak bizonyos elképzelések, azt azonban, hogy mondjuk 2 év múlva százezer vagy egymillió vállalkozó, 50 vagy 500 ezer munkanélküli lesz-e, senki sem tudja megmondani. Egyes témákban még a változás iránya is bizonytalan; azt, hogy a falusi népesség, ezen belül a mezőgazdasággal foglalkozók száma növekedni fog, vagy tovább csökken, még az agrárszakemberek is eltérően ítélik meg. Hasonlóan teljes bizonytalanság van például a jövedelemeloszlás várható alakulását illetően.

A kérdést tovább bonyolítja, hogy a deviancia társadalmi-gazdasági háttere nem kellően tisztázott. Ahhoz pedig, hogy a gazdaság és a társadalom gyors strukturális változásainak hatását előre jelezzük, voltaképpen szükséges lenne az összefüggések rendszerének minél pontosabb ismerete. Ezért e tekintetben csak arra az elég általánosságban mozgó – ugyanakkor viszont több egymástól független empirikus vizsgálat által egymással összhangban észlelt – szabályszerűségekre szorítkozom, mely szerint a deviancia gyakorisága határozott negatív összefüggést mutat a társadalmi-kulturális réteghelyezettel, ideértve a jövedelem, az iskolázottság, a lakáshelyzet és az egyéni életmód számos tényezőjét is. Ez a negatív összefüggés különösen erősen mutatkozik a társadalmi hierarchia legalján, a gyakran marginálisnak nevezett iskolázatlan, segédmunkás rétegben, amelyben a különféle deviáns jelenségek erős koncentrációja és halmozódása figyelhető meg. Feltételezem, hogy ez az összefüggés a jövőben is érvényesül.

Bár a különböző társadalmi beilleszkedési zavarok között erős korreláció figyelhető meg, tekintettel az adatok jellegében és az eltérő demográfiai háttérben mutató különbségekre, célszerűbb az előrejelzést témakörönként elvégezni, mert nagyon valószínű, hogy a várható trendek nem minden témában lesznek hasonlóak.

Az előrejelzések kiinduló pontjai minden esetben az eddigi idősorok. Miután azonban ezek egyszerű extrapolálása – a jelzett okok miatt – nem lehetséges, a jövőre vonatkozó jelzés szükségképpen bizonytalan és feltételes jellegű. Körvonalazásánál igyekeztem tárgyyszerű lenni, azaz lehetőleg kikapcsolni minden a priori beállítódást.

Rohamosan növekvő bűnözés

A legmarkánsabb és sajnos rendkívül kedvezőtlen trend a bűnözésben mutatkozik. A legutóbbi 3 évben drámai mértékben felgyorsult a bűnözés növekedése. Az ismertté vált közvédas bűncselekmények száma 52 ezerrel (az 1986. évi 183 ezerről 1989-ben 225 ezerre) nőtt, vagyis lényegében annyival, mint az ezt megelőző 6 év alatt (1980 és 1986 között). Tehát egyértelművé vált, hogy az 1960-as és 1970-es évek e tekintetben stagnáló időszaka után a 80-as éveket a helyzet egyre rohamosabb romlása jellemzi. (1990 első féléve újabb 40%-os növekedést jelez!)

Közvédas bűncselekmények adatai

Év	Ismertté vált bűncselekmények száma	Ismertté vált elkövetők száma	Felderítetlen bűncselekmények	
			száma	aránya az összes bűncselekményekhez
1965	121 961	87 315	23 916	19,6
1970	122 289	84 863	19 541	16,0
1975	120 889	81 045	25 488	21,1
1980	130 470	77 154	34 022	26,1
1985	165 816	91 216	52 700	31,8
1986	182 867	99 114	57 583	31,5
1987	188 397	97 645	61 332	32,6
1988	185 344	87 857	68 401	36,9
1989	225 393	94 709	101 080	44,8

A bűnözés várható alakulása szempontjából különösen problematikus, hogy ugrásszerűen nő a felderítetlen bűncselekmények száma; 1989-ben már több mint százezer volt. Az ismeretlen tettes által elkövetett bűncselekmények mintegy 2/3-át (1990 első felében már közel 3/4 részét) a rendőrség nem tudta felderíteni. Ez természetesen bátorítást ad a bűnöző életmód, sőt a nemcsak rendszeres, hanem szervezett bűnözés kialakulásához, illetve elterjedéséhez is. Ebben szerepe van annak is, hogy a bűnügyi rendőrség kapacitása és technikai felszereltsége nem növekedett és javult a bűnözés növekedésének megfelelően. Az utóbbi években egyes szituációkban a rendőrség elbizonytalanodása is észlelhető volt. A politikai változások és a különféle sajtótámadások nyomán a rendőrség a kormányváltásig defenzív helyzetben volt, ami a bűnüldözés határozottságát és eredményességét is nyilvánvalóan kedvezőtlenül befolyásolja. Nehéz megítélni, hogy az új belügyi kormányzat – melynek vezetői között a helyzetet jól ismerő kriminológusok is vannak – milyen mértékben és mennyi idő alatt tud ezen a helyzeten változtatni.

Különösen problematikus ebből a szempontból, hogy a gazdasági helyzet romlása a lakosság egyes rétegeinél rendkívül egyenlőtlenül következik be. Az ugyanis egyértelmű és általános nemzetközi tapasztalat, hogy a közbiztonság nem a jövedelem színvonalával, hanem annak eloszlásával van összefüggésben. Homogén vagy viszonylag homogén társadalmakra, akár a jólét, akár a szegénység állapotában élnek, többnyire a jó közbiztonság jellemző, míg a kirívó különbségek olyan társadalmi feszültséget és légkört indukálnak, amely a gazdasági fejlettség legkülönbözőbb szintjein erős bűnözéssel jár. Ezzel magyarázható, hogy míg például Pekingben ugyanolyan nyugodtan sétálhatunk az utcán késő este mint mondjuk Genfben, addig New Yorkban ezt ugyanúgy nem tehetjük meg, mint Nairobiban. Ebből a szempontból jelentősége lehet az esetleges nagyobb arányú és tartós munkanélküliségnek is. Ugyanígy problematikus lehet, ha a liberalizmus az oktatáspolitikában azzal a hatással járna, hogy az általános iskolából kimaradók (jelenleg 5% körüli) aránya növekedne. Ha ugyanis a vagyoni, jövedelmi és kulturális különbségek növekednek, akkor fennáll a veszélye annak, hogy az eddig konszolidált, szerény jövedelmű és alacsony iskolázottságú rétegekből is kiszorulnak a társadalom peremére, vagyis abba a marginális népességbe, amely a bűnözés zömét adja.

A demográfiai változások közül a népesség folyamatos előregedése a bűnözés csökkenésének irányában hat, miután a bűncselekmények túlnyomó többségét a fiatal férfiak követik el. Kedvezőtlen viszont a házások részarányának visszaesése a népességben, miután a nőtlen, elvált férfiak kriminalitása magasabb a házásokénál. Fel kell hívnom továbbá a figyelmet (a fiatal férfikkal összefüggésben) arra a tényre, hogy a leszerelésnek, illetve a kötelező katonai szolgálat megrövidülésének hatása lehet a bűnözés alakulására. Közismert ugyanis, hogy a kiugróan legmagasabb kriminalitás eddig is a fiatal, sorkatona-köteles korú (18–25 éves) férfiaknál jelentkezett, annak ellenére, hogy ebben a korcsoportban gyakorlatilag 2 évjárat technikailag és szociológiailag ki lett vonva a bűnözésből. Technikailag azért, mert a katonák által elkövetett bűncselekményeket, a katonai ügyészségi–bíróági eljárásokat és ítéleteket a bűnügyi statisztika nem tartalmazta. Szociológiailag pedig azért, mert a sorkatonák korlátozott életvitele gyakorlatilag kizárta őket a bűnözés legtöbb területéről, vagy legalábbis nagyon valószínűtlenné vagy ritkává tette részvételüket a civil bűnözés legelterjedtebb típusaiban.

Mindez arra utal, hogy a közeljövőben valószínűleg a bűnözés lesz a legkritikusabb probléma a társadalom számára a beilleszkedési zavarok valamennyi típusa közül. Míg korábban, az 1970-es évek végén 40–49%-ra volt tehető az ismertté vált bűnelkövetők, azaz életük során a (köz)törvénnyel összeütközők aránya a férfi népességben, addig ez már jelenleg is bizonyosan meghaladja az 50%-ot (és mindez még nem tartalmazza az eredményesen működő, azaz felderítetlen bűnözők hányadát). Egy ilyen helyzetben csekély vigasz, hogy ezekben az arányokban a bűnözés viszonylag enyhébb formái is

szerepelnek (közlekedési bűncselekmények, deviza-bűncselekmények), vagy olyanok, amelyeket a társadalom jelentős rétegei nem éreznek bűnnek vagy erkölcsstelennek (például lopás köztulajdon terhére). Az így fellazult társadalmi morálban ugyanis elképzelhetők olyan folyamatok, melyek nyomán egyre újabb bűncselekménytípusok is társadalmilag elfogadottá válnak. A betöréses lopások, a rablások, a garázdaság és más erőszakos bűncselekmények jelenlegi trendjeinek folytatódása pedig már közbiztonsági helyzetünket és a társadalmi légkört is közvetlenül veszélyezteti.

Megtartjuk-e első helyünket az öngyilkosságban?

Az öngyilkosságok közel 100 évre rendelkezésre álló adatai elméletileg lehetővé teszik a történelmi események hatásainak vizsgálatát. Aki azonban valóban az adatokból indul ki és nem előzetes elképzelésekből, annak be kell vallania, hogy zavarban lenne ha egy általános, minden időszakra kiterjedő összefüggésrendszert kellene konstruálnia, s főleg a konstrukciót igazolnia. Kétségtelen ugyanakkor, hogy egyes rövidebb időszakokra nagy valószínűséggel feltételezhetők bizonyos összefüggések. Így például feltételezhető, hogy az 1931–1934. évi erős öngyilkossági hullám hátterében a súlyos gazdasági válság állt, még ha nem is abban a formában ahogyan ezt a filmekben a felhőkarcolókból kiugráló tönkrement milliomosok képsoraival illusztrálják. Ugyancsak valószínűsíthető, hogy 1944–1945 magas adatai mögött a második világháború utolsó, Magyarország számára kritikus szakasza és annak utóhatásai húzódnak meg.

Némileg meglepőnek tűnhet viszont, hogy 1946 és 1958 között az öngyilkossági gyakoriság folyamatosan alacsony volt, lényegesen alacsonyabb, mint például a két világháború között. Igaz, hogy a számbavétel beindítása óta legalacsonyabb értékeket mutató 1953–1956. évi időszak, s különösen az 1954. és 1956. évi minimumok kétségtelenül jeleznek politikai összefüggéseket; ezekben az években jelentkeztek az első nagy változások a társadalom közérzetében. Ugyanakkor viszont az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az öngyilkossági helyzet alapvető és gyors romlása (1958–1984) abban az időszakban következett be, amikor gyors és általános gazdasági fellendülés, erős és zömében felemelkedésnek érzett társadalmi mobilitás ment végbe, jelentős modernizációs folyamatokkal (televízió, automobilizmus), az iskolázottság emelkedésével, az életviszonyok változatosabbá válásával stb. Igaz, hogy a társadalom egy 5–10%-os marginális rétege e fejlődési folyamatokból kimaradt és ennek nyomán a relatív frusztráció helyzetébe és atmoszférájába jutott, ami az öngyilkosságok egy részénél feltehetően közrejátszott. Mégis felületesnek és dilettánsnak tűnnek azok a nézetek, amelyek az 1984 után bekövetkezett stagnálást, majd különösen az 1988. évi visszaesést közvetlen összefüggésbe hozták a politikai változásokkal – annál is inkább, mert 1989-

Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon 1897–1989*

Év	Az öngyilkosságok		
	száma	100 000 lakosra számítva ¹	1000 halálózásra számítva
1897 ^a	1 463	21,3	..
1902	1 565	24,2	..
1910	2 034	26,7	..
1920	1 945	24,5	11,1
1930	2 680	31,0	19,9
1931	3 000	34,4	20,7
1932	3 083	35,1	19,6
1933	2 808	31,7	21,6
1934	2 883	32,3	22,3
1935	2 777	30,9	20,3
1940	2 722	24,6	17,0
1944	4 294
1945	3 006	33,3	14,2
1950	2 074	22,2	19,4
1951	2 204	23,4	20,0
1952	2 407	25,3	22,4
1953	1 999	20,8	17,8
1954	1 722	17,7	16,1
1955	2 015	20,5	20,6
1956	1 923	19,4	18,5
1957	2 134	21,7	20,6
1958	2 312	23,4	23,6
1959	2 616	26,3	25,2
1960	2 592	26,0	25,5
1970	3 582	34,6	29,8
1980	4 809	44,9	33,0
1981	4 880	45,6	33,8
1982	4 659	43,5	32,3
1983	4 911	45,9	33,0
1984	4 900	46,0	33,4
1985	4 725	44,4	32,0
1986	4 817	45,3	32,7
1987	4 782	45,1	33,5
1988	4 378	41,3	31,3
1989	4 450	42,1	31,6

*A részletes idősorokat lásd az *INFO-Társadalomtudomány* 2. számában.

¹ Év közepi állandó népességgel számítva.

^a Becsült adat.

ben újabb enyhe növekedés következett be. Mert ha nem is zárható ki egyes rendkívüli események közvetlen, azonnali hatása, nagyon valószínű, hogy a politikai, gazdasági, társadalmi stb. változások hatásai csak áttételesen és többnyire nagy késéssel jelentkeznek az öngyilkosság terén. Más szavakkal: az öngyilkosságok társadalmi hátterének vizsgálatánál csak az egész életút

során fellépő és kumulálódó hatások figyelembevételével adható értelmes magyarázat. Ezért elképzelhető, hogy például a jelenlegi változások hatása is csak 10–20 év múlva jelentkezik; ebben az értelemben rövid távon még a hatás iránya sem nagyon állapítható meg.

A demográfiai tényezők (öregedés; az elváltak és az özvegyek részarányának növekedése) mindenesetre inkább lassú növekedést tenne indokolttá. (Az öngyilkosság legnagyobb gyakorisága az idős, magányos férfiaknál mutatkozik.) Az, hogy az öregkorúak relatív helyzete hogyan alakul majd az osztársadaloméhoz képest, jelenleg még nehezen ítélni meg, és egyébként a szorosan vett anyagi helyzetnek a jelek szerint eddig sem volt közvetlen jelentősége az öngyilkosságra ható tényezők között. Mindezek alapján, legalábbis rövid távon, azaz az elkövetkezendő 4–5 évben legvalószínűbbnek az 1984 óta megfigyelt stagnálás folytatódása tűnik.

Arra, hogy a hosszú távú hatások milyen irányban befolyásolhatják az irányzatot, legfeljebb csak néhány sejtést vagy lehetőséget sorolhatok fel; olyanokat, amelyek mögött – az eddigiektől eltérően – nincsen szignifikáns statisztikai háttér. Remélhető, hogy a monolitikus társadalmakkal szükségképpen együttjáró rituális képmutatás, unalom és nyomasztó hallgatás megszűnésével emberibb légkör alakul ki. Németh Lászlónak bizonyosan igaza van abban, hogy az igazság kimondásának igénye elemi emberi szükséglet, elfojtása – a kontraszelekción kívül – óriási társadalmi és egyéni feszültségeket okoz. Lehet, hogy ennek továbbgyűrűző lélektani hatásai nemcsak a történelemből vagy irodalomból ismert tragikus hősnőknél, hanem tömegméretekben, az úgynevezett átlagos kisembereknél is jelentkeztek, adott esetben életük (vagy haláluk) drámai fordulataiban. Persze a kiöregedett segédmunkások, parasztok és kishivatalnokok ezreinek az öngyilkosságot megelőző izolálódása és elidegenedése nyilván más mechanizmusok keretében történt, mint mondjuk Latinovitsé vagy Sarkadié. Egy közös vonás azonban lehetett bennük; a visszahúzódság, sőt, a viszolygás a társadalomtól, a kivonulás annak legkülönbözőbb formális és informális szervezeteiből, ideértve még a „gitt-egyleteket” is, amelyek azért bizonyos csoportkohéziót és szerepkielési lehetőséget jelenthetnek, s mindenesetre leköthetik tagjaik szabadidejét, elvonva azt az élet értelméről való kétes kimenetelű, befelé forduló töprengéstől.

Ugyanakkor valamennyien tanúi vagyunk annak, hogy a véleménynyilvánítás és a viták szabadsága melléktermékként fokozódó agresszivitással, gyakran gorombasággal és személyes sértegetésekkel jár. Itt nem elsősorban a politikai jellegű vitákra gondolok (ezeknek sértetti köre végtére is eléggé behatárolt), hanem a hangnem általános eldurvulására a villamoson, az üzletekben, az utcán. Úgy tűnik, hogy míg mondjuk 10 évvel ezelőtt az emberek a politikai vezetők helyett is az útítársukat szidták, most ezt kiegészítésként teszik, de egyáltalán nem kisebb mértékben, vagy csökkentett hangerővel. Ugyancsak némileg ambivalens hatású az a lázas szervezkedési hullám,

amely a legkülönbélebb jellegű és típusú egyesületeket, klubokat, politikai, vallási és érdekvédelmi szervezeteket hozza létre. Addig, amíg ezek szerveződnek és működnek, kétségkívül lehet integrációs hatásuk; csökkenthetik az apatikus passzivitásban élők rétegeit. Magas „csecsemőhalandóságuk” és gyakori belső vizályaik viszont azt jelzik, hogy esetenként ez a mozgás is újabb depriváció forrásává válhat.

Élég nehéz megítélni, hogy mindezen egymást részben keresztező hatások eredőjeként az elmagányosodásnak és elidegenedésnek az a folyamata, amely az öngyilkosságok nagy részét többé-kevésbé törvényszerűen megelőzi, gyakoribb lesz-e vagy ritkább. Közel 100 év adatai mindenesetre inkább a szomorú folyamatosságot jelzik és csak ritkábban a változásokra való – racionálisan nem is mindig kiszámítható – reagálást. Nem valószínű ezért, hogy nagy előnnyel tartott első helyünket az öngyilkosságok nemzetközi sorrendjében hamarosan elveszíténk.

Marad előkelő helyezésünk az alkoholizmusban?

Eltérően a bűnözés és az öngyilkosság témaköreitől, ahol közvetlen és a nagyságrendet, a trendeket illetően megbízható adatok állnak rendelkezésre, az alkoholizmusra vonatkozó adatok részben közvetettek, részben pedig az intézményi háttér változása által is befolyásoltak. Ezért itt a korábbi, illetve jelenlegi trendek megállapítása is problematikus.

Hosszabb távú adatok elsősorban a szeszesital fogyasztására vonatkozóan állnak rendelkezésre. Ezek egyrészt egyértelmű növekedést jeleznek lényegében 1980-ig, másrészt érzékeltetik az alkoholfogyasztáson belüli szerkezeti változást az égetett szeszesitalok és a sör javára, illetve a bor kárára.

Nemzetközi összehasonlításban az első 5–10 ország között vagyunk az összefogyasztás tekintetében, míg az égetett szeszek fogyasztásában a második helyen.

A fogyasztási adatok 1980 óta az évtized elején stagnálást, az utóbbi három évben némi csökkenést jeleznek. Azt azonban, hogy ezekből az adatokból következtetést vonjunk le az alkoholisták, valamint az alkoholfüggésben szenvedők számára és arányára vonatkozóan, a definícióbeli problémákon és néhány – itt nem részletezett – technikai nehézségen túlmenően, egy alapvető hiányosság teszi bizonytalaná. Megközelítően pontos globális fogyasztási adatok birtokában sem tudhatjuk, hogy a fogyasztás szerkezetében voltak-e eltolódások, s ha igen milyen irányban. Elképzelhető ugyanis, hogy egyrészt a gazdasági helyzet általános romlása, másrészt a megemelt alkohollárak hatására az alkoholfogyasztás abban a konszolidált alkalmi, vagy mérsékelt fogyasztói rétegben esik vissza, amelyben az alkoholvásárlásra vonatkozó döntéseknél ugyanúgy érvényesülnek a gazdasági racionalitás szempontjai, mint bármely más árucikknél. Ebben az esetben viszont lehetséges,

Szeszesitalok fogyasztásának egy főre jutó mennyisége, 1934–1989*

Év(ek) átlaga	Bor	Sör	Égetett szeszesitalok ¹	Szeszes- italok ²
	liter			
1934–1938	32,1	3,1	3,30	5,5
1950	33,0	8,3	1,50	4,9
1960	29,9	36,8	2,84	6,1
1970	37,7	59,4	5,40	9,1
1980	34,8	86,0	9,28	11,7
1981	29,7	89,2	9,94	11,5
1982	31,8	89,7	9,52	11,6
1983	29,6	88,8	9,64	11,3
1984	30,7	87,0	10,18	11,7
1985	24,8	92,4	10,86	11,5
1986	23,2	99,4	10,46	11,4
1987	21,5	100,2	9,36	10,7
1988	20,5	101,5	8,90	10,5
1989	20,0	103,0	9,50	10,7

* A részletes idősorokat lásd az *INFO-Társadalomtudomány* 2. számában.

¹ 50%-os szeszre átszámítva.

² Abs. liter. Az abs. literre történő átszámításnál bornál átlagosan 11,5, sörnél átlagosan 3,5%-os szesz-tartalmat vettünk figyelembe, égetett szeszesitaloknál az átszámítás kiindulási alapját a táblázatban közölt 50%-os égetett szeszesital mennyisége képezte.

hogy az alkoholfüggőségben lévő (esetleg növekvő) réteg fogyasztása stagnál, sőt, emelkedik az országos fogyasztás egyébként szerény mértékű csökkenése ellenére.

Az alkoholizmusra vonatkozó egyéb közvetett adatok mindenesetre bizonyos emelkedést jeleznek a 80-as években is. Így például az alkoholos májzsugorodás miatt elhaltak számából (a Jellinek formulával) készített becslés az 1980. évi 224 ezerrel szemben 1988-ban 509 ezerre teszi az alkoholisták számát. Ez a dinamika azonban erősen eltúlzott, elsősorban azért, mert az ide vonatkozó kórismék megállapítása pontosabb lett, sőt, időnként bizonyos orvosi diagnosztikai divatok is szerepet játszhatnak. A halálozási adatokból készült becslés egyébként bizonyos értelemben időbeli eltolódást is magában foglal, azaz voltaképpen inkább egy korábbi időszakot jellemez, nevezetesen azt a periódust, amikor az adott évben elhaltak végigélték azt a 10–15 évet, melynek során alkoholos májzsugorodásuk kialakult.

Ugyancsak fenntartással kell fogadnunk a nyilvántartott alkoholisták számának adatait (1980-ban 50 ezer; 1988-ban 71 ezer), amit szintén befolyásol az intézményi háttér, illetve kapacitás. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az utolsó években itt a növekedés már megállt (mint ahogyan a Jellinek formulával számított adat emelkedése is lelassult). Mindezek alapján a jelenlegi trend az alkoholfüggőségben szenvedők számát és arányát illetően

valószínűleg közel áll a stagnáláshoz, esetleg minimális mértékben emelkedik, de nem nagyon valószínű, hogy már csökken. A demográfiai változások lényeges hatást nem jelentenek, miután az alkoholizmus elsősorban a középkorú férfiak sajátossága (bár a nemi különbségek itt kevésbé erősek, mint a bűnözésnél). A családi szerkezet változásai kissé erősítetik a kedvezőtlen tendenciát. A döntő tényező azonban itt is feltehetően az lesz, hogy hogyan alakul a marginális rétegek aránya és relatív helyzete a társadalomban, miután az alkoholizmus ugyancsak erősen koncentrálódik ebben a rétegben.

Neurózisaink arányai

A nem organikus mentális betegségek trendjének megállapításánál lényegében hasonló aggályok merülnek fel, mint amilyeneket az alkoholistákkal kapcsolatban már említettem. Nem dönthető el például, hogy a pszichiátriai gondozás vagy kezelés betegforgalmának növekedése (1980-ban 731 ezer; 1989-ben 917 ezer) mennyiben egy megváltozott lakossági és orvosi mentalitás, esetleg kapacitásnövekedés eredménye, s mennyiben a megbetegedések tényleges növekedése. Mindenesetre a jelentkezések, a gondozásbavételek, a nyilvántartottak és a kórházba utaltak számában az elmúlt 2–3 évben mutatkozó stagnálás azt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy a növekedési periódus végére érteztünk. Nincs okunk annak feltételezésére, hogy akár demográfiai, akár társadalmi tényezők a közeljövőben a jelenlegi, a stagnáláshoz mindenképpen közelálló irányzatot lényegesen módosítanák.

A pszichiátriai gondozottak adatai

Év	Beteg jelentkezések száma		Az év folyamán gondozásba vett új betegek		Nyilvántartott gondozottak		Kórházba utaltak száma
	összesen	ebből gondozott	száma	10 000 lakosra	száma az év végén	10 000 lakosra	
1965	255 212	232 959	9 458	9,3	46 574	45,8	5 877
1970	423 397	299 262	14 826	14,3	62 339	60,2	8 405
1975	641 333	474 753	22 181	21,1	106 312	100,6	14 911
1980	731 075	527 234	18 644	17,4	107 698	100,6	18 932
1985	867 718	633 614	19 065	17,9	112 162	105,4	16 692
1987	875 718	638 123	19 530	18,4	116 368	109,7	16 051
1988	911 589	668 974	20 579	19,4	121 810	115,0	15 129
1989	917 401	667 508	21 457	20,3	124 873	118,2	15 606

Van-e és lesz-e tömeges drogfogyasztás?

Újabban a drogfogyasztást is egyre gyakrabban emlegetik a beilleszkedési zavarok témakörében. Jelenleg azonban Magyarországon nincsenek még megközelítő jellegű adataink sem ennek nagyságrendjéről, még kevésbé irányzatáról. Az egyetlen általam ismert országos empirikus becslés 10–13 ezerben jelöli meg (a körzeti orvosok információi alapján) a drogot – zömmel egyébként orvosságok formájában – fogyasztók feltételezett számát. Mindez természetesen nem teszi feleslegessé a témával való foglalkozást, többek közt a megelőzés céljából, különösen, ha figyelembe vesszük a Nyugat-Európában kialakult helyzetet. Indokolhatja a fokozott odafigyelést a gyógyszerert, különösen az altatókat és nyugtatókat rendszeresen fogyasztók magas aránya is, miután az így kialakuló gyógyszerfüggőség egyes esetekben átmenet lehet a drogfogyasztáshoz. Nem ártana viszont, ha a témában nyilatkozó emlékeznének gyermekkori meséik közül a megbízhatatlan pásztorlányka esetére, aki póruljárt, mert túl sokszor kiáltott farkast feleslegesen.

Mit várhatunk?

A jelenlegi trend és a várható gazdasági változások alapján nagyon valószínű, hogy a következő években a bűnözés gyors növekedése folytatódni fog és valamennyi beilleszkedési zavar közül ennek lesz a legsúlyosabb hatása a társadalom életére és közérzetére. Lehetséges, hogy *a bűnözésben és a közbiztonságban már a közeljövőben igen súlyos helyzet áll elő*, miután a gazdasági viszonyok és a társadalmi változások egy része ilyen hatásokat fejthet ki.

A társadalmi beilleszkedési zavarok többi témakörében (öngyilkosságok, alkoholizmus, pszichiátriai zavarok) rövid távon valószínűleg a jelenlegi stagnálás, vagy a stagnáláshoz közelálló trend fog folytatódni. Ez még akkor is igaz, ha a jelenlegi politikai, gazdasági változásoktól lényeges hatásokat várunk (akár kedvezőket, akár kedvezőtleneket), miután ezeknél a jelenségek-nél (eltérően a pályakezdésre koncentrálódó bűnözéstől) a hatások többnyire hosszú távúak, elnyújtottak, csak egy vagy több évtizedes késéssel jelentkeznek a középkorúaknál vagy az öregeknél.

Befejező töprengések

Talán pesszimistának tűnhet az itt leírt gondolatmenet és bizonyára van, aki a sorok között a jelenlegi változásokkal kapcsolatos általános kételyeket vagy fenntartásokat vél felfedezni. Pedig egyszerűen csak arról van szó, hogy

az önmagukban helyes és szükséges, régóta várt változásoknak, az új társadalmi rendszer kialakulási folyamatainak is lehetnek és lesznek negatív mellékhatásai – különösen akkor, ha erről ájtatosan és illemtudóan hallgatunk. 40 év keserű tapasztalatai alapján általános az egyetértés abban, hogy egy versenyhelyzet nélküli gazdaság súlyos torzulásokat szenvedhet és végső soron egy csődtömeget idézhet elő. Ugyanakkor sokan elfeledni látszanak azt a rendkívül egyszerű igazságot, hogy egy versenynek – definíciószerűen – nemcsak nyertesei, hanem vesztese is vannak. Különösen feltűnő ez az egyoldalúság a „sikeres vállalkozó” jelszavát unalomig hangoztató, sőt, azt elég primitív vizuális példákkal is illusztráló tömegkommunikáció részéről. Nemcsak arról van szó, hogy ez a modell hovatovább ugyanolyan együgyű, mint az 50-es évek acélos tekintetű nehézipari munkásé, hanem arról is, hogy lényegesen irritálóbb (tömegméretekben), mint bármelyik elődje. Nem valószínű, hogy például a befektetésre invitáló elég bárgyú hirdetéseknek különösebb hatása lenne a kívánatos tőkeáramlásokra. Egy nem kívánt hatásuk azonban lehet: egyre több nézőben alakulhat ki annak érzete, hogy számára a deklarált és szinte provokatív képsorokkal szuggerált társadalmi értékek elérése legális eszközökkel lehetetlen. Ez tipikusan olyan helyzet, amelyben – Merton anómia elmélete szerint – a társadalmi célok és a lehetőségek közötti összhang hiánya devianciát gerjeszt.

Elképzeléseink és reményeink szerint Magyarországon egy dél-európai (olasz, spanyol) jellegű dinamikus gazdasági fejlődésre lehet kilátás. Ennek minden előnyét elismerve nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezekben az országokban éppen ezzel a gazdasági fejlődéssel egyidejűleg – és nyilván nem véletlenszerűen – a közbiztonsági helyzet drámai romlása következett be. Nem feltétlenül szükséges, hogy ez nálunk is így legyen, de könnyen lehetséges, hogy a gazdasági változások spontánul tovább gyűrűző társadalmi hatásai ezt eredményezhetik, ha nem teszünk ellene.

Ezzel szemben az az ellenvetés tehető, hogy a változások magukkal hozzátják a társadalom erkölcsi megújulását is. Ez valóban nagyon kívánatos és szükséges lenne, de be kell vallanunk, hogy ennek eddig viszonylag kevés jele mutatkozik. Természetesen hosszabb távon lehetnek ilyen reményeink, de elsősorban akkor, ha ezeket nem illúziókra, vagy – követve ebben az elmúlt évtizedek szokásait – hatásos stilisztikai fordulatokra alapozzuk. Ilyennek kell tekintenem azokat a véleményeket is, amelyek a hagyományos, vallás erkölcsi értékek (részben a hitoktatás elterjedésével összefüggő) várható kedvező hatását feltételezik. Éppen a dél-európai példák bizonyítják ugyanis azt is, hogy a tradicionális vallásfelekezetekhez való tartozás a társadalmi magatartás szempontjából többnyire irreleváns, akár a születéskorlátozás, akár a bűnözés témakörében. (Más kérdés természetesen, hogy a bensőséges vallásos csoportok vagy kiscsoportok e tekintetben hasonló szerepet játszhatnak, mint a kiscsoportok általában.) Ugyancsak némileg naivnak tűnik az a feltételezés, hogy például a politikai szabadságjogok

gyakorlása vagy a szabad véleménynyilvánítás lehetősége önmagában – vagy misztikus áttételekkel – csökkenti mondjuk a bűnözést. A dolog természetéből kifolyólag nem igazolható, de erősen gyanítható, hogy azok a néprétegek, melyek a deviancia zömét adják meglehetősen közönyösen és kívülállóként élik át a politikai változásokat – ugyanúgy, mint a korábbi változatlanságot. Közülük legtöbben bizonyára még a választóhelyiségek közelében sem jártak, s elkerülték a gombamódra szaporodó egyesületeket – igaz, hogy azok is őket.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy e témakörökben eleve tehetetlen lenne akár a társadalom, akár a kormányzat. Az én feladatomban azonban csak az, hogy – Illyés Gyula figyelmeztetését szabadon idézve – ne növeljem a bajt (vagy a potenciális veszélyt) annak elfedésével. Erre a veszélyre igenis fel kell figyelniök a témakör kutatóinak ugyanúgy, mint a kormányzatnak. Végig kell gondolniok, hogy a szabad verseny, a piacgazdaság, az individualizmus, a liberalizmus irányába történő elmozdulások milyen intézkedéseket tesznek szükségessé a szociálpolitika és az oktatáspolitikai körében annak érdekében, hogy a gazdasági átalakulás és a társadalom differenciálódása ne idézzon elő olyan mozgásokat, melyek fenntartják, sőt, esetleg növelik a társadalom peremére szorult rétegek arányát, relatív hátrányát és kirekesztettségét.

Etológia és a társadalmi folyamatok

Csányi Vilmos

Az etológia – az állati viselkedés természettudományos vizsgálatának tudománya – csak jóval a századforduló után kezdett kifejlődni, noha Darwint tekintjük az első etológusnak, mert evolúciós elméletének felépítéséhez igen részletesen tárgyalt állatviselkedési problémákat. Tulajdonképpen őt tekinthetjük az első humán etológusnak is, mert utolsó könyvében az ember és az állatok érzelmeinek összehasonlító vizsgálatával foglalkozott. A korai kezdetet azután sokáig nem követte fejlődés, az emberi viselkedés természettudományos igényű tanulmányozása igazából csak napjainkban indult meg. Ez talán azért is meglepő, mert az emberi magatartás mindig is a legfontosabb jelenség volt a tudomány számára és a szellemtudományok, de a pszichológia, a szociológia vagy éppen a közgazdaságtan is már régóta foglalkozik az emberi viselkedéssel vagy annak egyes következményeivel. Mi indokol akkor most egy természettudományos megközelítést?

A legfontosabb talán az, hogy napjainkban felgyorsultak az integrációs folyamatok a tudományok között. A természettudományok kezdeti fejlődési szakaszában az egyes területek kizárólag saját problémáikkal törődtek, és nemigen vették figyelembe a társtudományok eredményeit. Később azután kiderült, hogy vannak olyan elvek, tövényszerűségek, amelyek minden tudományterületre érvényesek. A megismerési folyamat során tudatosodott, hogy noha minden szerveződési szintnek megvannak a maga sajátos törvényei, végső magyarázatokat csak akkor vagyunk képesek kimunkálni, ha a magasabb szintű jelenségek mögött feltárjuk az alacsonyabb szintek mechanizmusait (a biológia esetében például a kémiai reakciókat, a galaxisok keletkezésének magyarázatához szükségünk van az elemi részek fizikájára stb.).

Most az az egyik legfontosabb feladat, hogy *a társadalomtudományokat és a természettudományokat kössük megfelelő módon össze*. Ahogyan a kémia szolgáltat magyarázatokat a biológusnak, ugyanúgy várjuk bizonyos társadalmi jelenségek biológiai magyarázatát is.

Miért kedvelünk csoportokat? Hogyan fejlődött ki az emberi nyelv? Miért gyűlöljük esetenként a tőlünk elütő viselkedésűek csoportjait? Miért politizálunk? Miért fogadjuk el könnyen a tulajdon eszméjét? Csupa olyan kérdés,

amelyre szokatlan, de lehetséges biológiai magyarázatokat keresni. Hangsúlyozva természetesen, hogy ezek a magyarázatok csak a biológiai tényezőkre vonatkoznak, az alsóbb szerveződési szint mechanizmusait tárják fel, egy-egy jelenség teljes megértéséhez feltétlenül szükségesek a magasabb szint értelmezései, a hagyományos társadalomtudományi magyarázatok is.

A kultúra és a biológia koevolúciójának koncepciója

Azt a sokáig uralkodó tételt, hogy a társadalmi szerveződés, a kultúra jelenségei sajátosan függetlenek biológiai alapjuktól, hogy a biológiai törvényszerűségek csupán az elemi emberi életfeltételek meghatározásában játszanak szerepet, ma már nem tekintjük érvényesnek. Éppen a humánétológia és az emberi evolúció természettudományos elemzéseinek hatására. Az egyes szerveződési szintek egymástól való függetlenségét a *replikatív koevolúció* fogalmával kell felváltani. Egészen leegyszerűsítve ez a következőket jelenti. A mai értelemben vett ember előtti őseink már fejlett aggyal rendelkező, meghatározott szerkezetű csoportokban éltek, amelyek az adott környezetben képesek voltak önfenntartó replikációra. Vagyis olyan komponens- és kölcsönhatás-hálózatot képeztek, amely képes volt a hálózat minden egyes komponensének és kölcsönhatásának folyamatos megújítására. A csoport biztosította prehumán komponenseinek biológiai reprodukcióját, de az imitáció, a kifejlődőben lévő nyelv, a korai szocializáció révén biztosította az ismeretek, az eszközök, később a mítoszok, tabuk, fejlettebb szociális kölcsönhatások *generációk közötti átadását*, lényegében teljesértékű replikációját is. Ez a replikatív komponens-kölcsönhatás hálózat tartalmaz tisztán biológiai és már kulturálisnak tekinthető, tehát egyértelműen tanulás révén megőrzött alkotóelemeket is. A különböző komponenseket tartalmazó hálózat mint szerves „egész” működik, alkotóelemei, részfolyamatai oly módon vannak összehangolva, hogy az egész rendszer képes saját maga folyamatos megújítására a komponensek szervezett előállítására és cseréjére révén. A koevolúció fogalma itt arra vonatkozik, hogy a kölcsönhatás-komponens hálózat csak olyan változásokat visel el, legyenek ezek genetikai mutációk, vagy kulturális innovációk, amelyek a hálózat replikatív természetét nem változtatják meg. Ez meglehetősen erős korlát mind a biológiai, mind pedig a kulturális komponensekre vonatkozóan, de szükségessége könnyen belátható. Egy olyan kulturális szerkezet például, amely az egyedet elválasztja a csoporttól nem maradhat fenn, mert a csoport védelme nélkül az egyed életképtelen, de életképtelen az a genetikai mutáns is, amelynek szociális vonzódása a csoporthoz erősen csökkent. Tehát a replikatív hálózat adott szerkezete bizonyos változásokat eleve kizár, mások számára viszont kedvező.

Ily módon a biológiai tényezők és a kulturális tényezők egymáshoz illesztett, egymást kölcsönösen meghatározó és feltételező evolúciója, modern

terminológiával *koevolúciója* jött létre és ez a fejlődés vezetett a mai emberhez. Következik ebből, hogy a *biológiai és a kulturális jegyek nem váltak szét*, nem szerveződtek teljesen független mechanizmusokba, hanem olyan fajspecifikus biológiai változások következtek be, amelyek az adott kulturális változásokat megengedték, illetve lehetővé tették és olyan kultúrák fejlődtek ki, amelyek maximalizálták az adott biológiai jegyek hasznosságát.

Fajspecifikus, biológiailag meghatározott emberi tulajdonságok

A biológia–kultúra koevolúciójában kialakult néhány olyan alapvetően biológiailag meghatározott tulajdonságunk, amelyek az állatok között ismeretlenek vagy csak egészen csökevényes formában találhatóak meg és amelyek az emberi kultúra kifejlődését teszik lehetővé. Ezek közül a legfontosabbak: a fejlett szocialitás, a tárgyak kedvelése és a szabálykövetés tulajdonsága.

Az első tulajdonság az állatok körében is gyakran előfordul, vannak hozzá hasonlóan egész életükben csoportban élő állatok, mint például a kutyafélék, vagy a majmok, de a gerinces állatok között az ember szocialitása a legfejlettebb. Az ember hajlandó táplálékát, párját, bújóhelyét megosztani társaival akkor is, ha ez az ő egyéni életfeltételeit károsítja. A szocialitás ilyen foka csak az emberre jellemző.

Tárgyakkal is manipulál néhány állatfaj, az etológusok ma már több mint száz fajt írtak le, amelyek valamilyen célra tárgyakat használnak és ebben nincsenek benne a madarak, amelyek fészeképítése a tárgyakkal való manipuláció közismert formája. Vannak tehát tárgykedvelő állatok, de nem ismerünk olyat, amelynek egész életét a tárgyakkal való műveletek szövik át, mint az emberét.

Egészen különleges, *csak az emberre jellemző tulajdonság* viszont a *szabálykövetés képessége*. Sokat vizsgálták az állatok és az ember taníthatóságát és kitűnt, hogy a legfejlettebb állatokat és az embert a tanulóképesség egy különleges fajtája választja el. Az állatok is könnyen megtanulnak jeleket, időpontokat, könnyen társítják a jeleket eseményekkel, következményekkel stb. Csak az ember képes azonban bonyolult szabályokat megtanulni és követni. Az emberszabású majmok nyelvtanítási kísérleteiből kitűnt, hogy egy csimpánz vagy gorilla könnyen elsajátít néhány száz jelből álló „szókészletet”, megfelelő értelemben is használja ezeket a jeleket, de képtelen a szavak, jelek sorrendjére, egymással való kapcsolatára vonatkozó szabályokat megtanulni. Vagyis az állati elme nem képes például nyelvtani szabályok elsajátítására. Az ember faji jellegzetessége a szabálykövető viselkedés. A nyelv ennek egyik legnyilvánvalóbb formája. De a szabálykövetés nem korlátozódik a nyelvre. A rokonsági rendszer voltaképpen meghatározott módon szabályozott szociális vonzódás; a rokoni viszonyok viselkedési szabályokban, szabályok követésében jelennek meg. A tárgykészítés a tárgyszere-

tet által aktivált szabálykövetés. A készítő előre meghatározott szabályok alapján munkálja meg a természeti tárgyat. Elemi megmunkálásra az állatok is képesek, de képtelenek kicsit is bonyolult szabályrendszerek elsajátítására. A szabálykövetés nyilvánul meg a kultúra viselkedésformáiban is. Minden szokás, hiedelem, technika jellemezhető egy leírással, adott szabályok meghatározott rendszerével. A csoporthoz tartozás eszméi, a szülői gondoskodás, a tulajdon, a szabadság ideái is meghatározott szabályrendszereknek tekinthetők; nem egyszerű szabályhalmaznak, hanem bonyolult, a szabályelemek között érvényesülő organizációnak. A szülői gondoskodás ideája például tartalmazza mindazokat a viselkedési szabályokat, amelyeket egy adott kultúrában a szülőnek gyermekeivel kapcsolatban követnie kell; ezek részben kisebb gondozói technikák, részben olyan szabályok, amelyek érdekekkel kapcsolatos döntésekre vonatkoznak. De a szülői gondoskodás ideája olyan szabályokat is tartalmaz, amelyek ennek az ideának más ideához való alá- és fölérendeltségi viszonyaira vonatkozó utasítások: mikor szabad, mikor kell például gyermekemet feláldoznom a csoportért, a hazáért. A viselkedési szabályokból álló idea akkor működik jól, ha organizációja megfelelő, nem tartalmaz ellentmondásokat, lehetőleg nincs ellentétben biológiai késztetésekkel, minden helyzetben egyértelmű döntést tesz lehetővé stb. Vannak olyan ideák is persze, amelyekben éppen a biológiai késztetések korlátozása fejlődik ki, pl. a szexuális magatartással kapcsolatos ideák. Ilyenkor az idea bizonyos mértékig labilis, a társadalmi változások során gyakran átértékelődik, egyes szabályok kimaradnak belőle, vagy új szabályok épülnek bele.

A készített tárgyak mindig ideákat fejeznek ki, vagyis szintén felfoghatók szervezett viselkedési szabályok rendszerének. Gondoljuk csak végig, hogy mennyi szabály érvényesül egy olyan egyszerű tárgy, mint például az ajtókulcs használatánál. Az ajtókulcsot magammal kell vinnem, ha elmegyek, magammal hoznom, ha hazatérek. Meghatározott módon kell tartanom, ha az ajtót ki akarom nyitni, meghatározott műveleteket kell elvégeznem a kinyitás során. Különböző szabályok vonatkoznak arra, hogy a zárban hagyom-e vagy elteszem a kulcsot. Ugyancsak bonyolultak a kulccsal rokon ideák: a tulajdon, a zár, a jog, az illeszkedés stb. fogalmai. A tárgyak elkészítése is leírható meghatározott szabályok sorozatával. Az említett kulcs esetében a fémelőállítás, az öntőforma elkészítése, az öntés; a további megmunkálás során a készítő meghatározott szabályokat követ, ezek eredménye a használati tárgy.

Az ember legalapvetőbb biológiai tulajdonsága tehát a szabálykövetés. Legközelebbi rokonunkat, a csimpánzt sokféle tevékenységre meg lehet tanítani. Ha azonban néhány száz betanított csimpánzt elhelyeznének egy üres településen, sohasem alakulna ki az emberi közösségre jellemző társas élet, mert a csimpánzkolónia képtelen bonyolult szabályrendszernek engedelmessé válni. Az egyedek, ha éhesek, mindenáron megszerzik az élelmet, szexuális vágyaikat is azonnal és erőszakosan elégítik ki. Egy ember sokszor éhenhal, de nem nyúl az üzletekben található bőséges ételválasztékhoz, ha nincs pénz-

ze. Ez egy állattal soha nem fordulna elő. Az ember számára az elfogadott szabályok követése mindennél fontosabb. Ha mégis megszegjük a szabályokat, akkor ezt egy *jogosabbnak ítélt szabályrendszer* alapján tesszük.

Az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás és a tárgyszeretet által folyamatosan formált szabályrendszerek hordozói. Idetartoznak az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályrendszerek, a tárgyak előállítására, használatára, cseréjére és termelésére vonatkozó szabályok, valamint azok a szabályok, amelyek a kultúra egyéb ideáiban a kultúra keletkezésére, értékeire, működésére, történetére vonatkoznak.

A nyelv az az általános kommunikációs rendszer, egyébként maga is szabályrendszer, amely a kultúrában működő egyes szabályok megformulázásában, átadásában közreműködik és így tükrözi az adott kultúra teljességét.

Az etológiai és a kulturális determinánsok konfliktusai

Az emberi populációk gyors növekedésével az evolúcióban oly sikeres kiscsoportok területei összezsúfolódtak, kialakultak a különböző magaskultúrák és megjelentek a modern társadalmak. Ez *evolúciós szempontból olyan elképesztően rövid idő alatt történt, hogy számottevő genetikai változás az emberi viselkedés biológiai tényezőiben nem is jöhetett létre*. Olyan helyzet állt elő, amelyben a társadalmi szerveződést meghatározó biológiai tényezők még a múltbéli kiscsoportok számára optimálisak, míg a nagy tömegeből adódó minden probléma megoldását kizárólag a kultúra struktúráitól várhatjuk, amelyek a gyors változás miatt egyfajta koevolúciós elmaradásban vannak. Ebből az elmaradásból adódik jelenlegi problémáink nagy része.

Például: a csoporthoz való feltétlen hűség, az idegenek gyűlölete korábban pozitív tényezője volt az emberi evolúciónak, míg napjainkban kifejezetten negatív tényező az etnikumok, kisebbségek, nemzetiségek, szociális deviánsok problémáinak megoldásában. A probléma leginkább abból adódik, hogy nem ismerjük fel kettős természetét: kulturális és biológiai jellegét. Az általános vélemény az, hogy valamiféle jól átgondolt logikus magyarázat kidolgozásával és terjesztésével a kisebbségek problémája megoldható, hiszen mindenki „belátja” majd saját elfogultságának tarthatatlanságát. Jóindulatú, de tudományos szempontból naív álláspont ez. Tudomásul kell vennünk, hogy itt etológiai, érzelmi tényezők, csoportidentifikáció, elfogultság a saját csoporttal szemben stb. működnek. Nem a logikus magyarázat, a belátás elősegítése vezet valamiféle megoldáshoz, legalábbis tömegmérétekben nem, hanem az érzelmi áthangolás, a csoportokat elválasztó jegyek lekicsinylése, a közös jegyek hangsúlyozása, az azonosításra szolgáló átfogóbb kategóriáknak az érzelmi felértékelése. Természetesen ilyen törekvések meg is jelennek: az európaiság, az Európa-ház koncepciók éppen ilyen alkalmas fogalmak. Nem az az eredményes módszer, ha azt hangsúlyozzuk, hogy a kisebb-

ségi csoport, a cigány, a zsidó vagy valamelyik nemzetiségi is azonos jogokat kell élvezzen, hanem ha azt tudatosítjuk, hogy az európaiak önálló csoportot alkotnak, akikre jellemző, hogy sokféle kultúrát fogadnak el, toleránsak, akiknek előnyük, hogy nem homogének, hanem variábilisak stb. Az „európai” csoporttudat kialakulása minimalizálhatja a kisebb alcsoportok közötti ellentéteket. Ez a megközelítés nincs ellentétben a nemzeti tudat kialakításának bizonyos mértékű szükségességével, mert a magasabb és az alacsonyabb csoport kategória olyanformán kapcsolódik egymáshoz, mint az egyén saját individuális identifikációja és az adott csoportidentifikáció. Nem kell egyéniségünket feladni ahhoz, hogy egy csoport tagja legyünk; nem kell nemzeti mivoltunkat lerombolni azért, hogy európaiak legyünk, mert az európaiság lényege a különböző etnikumok magasabb szintű egyesítése és kooperációja.

A csoporthoz tartozás az embernél és az állatoknál is mindig megkülönböztető jegyekhez kötődik. A csoportot kijelölő jegyeknek mindig jól felismerhetőeknek és más csoportok jegyeitől megkülönböztethetőeknek kell lenniök. Az ember esetében a megkülönböztető jegyek gyakran kulturális struktúrák, ilyen például az állami címer is. A hosszú címervita mögött jelentős biokulturális tényezők működtek.

A nagyméretű társadalmak másik legnagyobb problémája a kulturális szerveződések *sajátérdekeinek* a megjelenése, amely részben vagy teljesen ellentétben van a résztvevők egyéni érdekeivel és súlyos konfliktusok forrása. Az evolúciósan sikeres kiscsoportokban az emberek egyéni érdekei és a csoport közös eszmerendszere között egyensúly és összhang van, mindenki közvetlen kapcsolatban van az eszmerendszerrel, szocializálódása során abba nő bele, módja van rajta változtatni, amikor a generációváltás során domináns pozícióba kerül. Az eszmerendszer sajátérdekei és a csoportérdek nem különülnek el, mert ha elkülönülnek, az gyorsan a csoport pusztulásához vezet. A csoportok kialakításával, fennmaradásával kapcsolatos etológiai tényezők (vonzódás a csoporttagokhoz, az idegenek gyűlölete, az egyének készséges alávetettsége a csoport dominanciarendjéhez stb.), és az ideák egy irányban hatottak, a szociális vonzódás és a csoport ideái kiegészítették, meghatározták és feltételezték egymást. A kulturális evolúció utolsó néhány ezer éve a tömegtársadalmak megjelenése a jellemző és ez alapvetően megváltoztatja a csoportfenntartó etológiai tényezők, valamint az ideák viszonyát. A tömegtársadalmak többszázazres, majd többmilliósz tömegeiben *a csoportokat létrehozó etológiai tényezők*, bár folyamatosan tovább működnek, *már nem képesek betölteni a társadalom összetartásának funkcióját*, hiszen jól ismert tény, hogy egy-egy egyén legfeljebb néhány tíz másikkal képes hatékony csoportot képezni egyszerű etológiai okok miatt. A nagyobb létszámú csoportok: hadseregek, városállamok, pártok, nagy vallások, nemzeti államok összetartó szerepét szinte teljes egészében magas szervezettségű eszmék vették át.

Az eszmék szerepe a társadalomszervezésben

Fontos új jelenség, hogy a hatalmas embertömegek kialakulása lehetővé tette az eszmék versengését, ami a csoporttársadalmakban rendkívül alacsonyfokú. Ezzel az eszmék önszerveződésének újabb fokozata jelent meg. A csoporttársadalmakban az eszmék vagy közvetlen gyakorlati célokat szolgáltak mint eljárások, technikák, vagy a csoport fennmaradását segítették elő mint a mítoszok, legendák, primitív vallások. A társadalmak közötti ideacsere esetleges és alacsony határfokú. A modern tömegtársadalmakban a potenciális eszmehordozók száma óriási, és az eszmék elsajátítása a hagyományos csoportszerkezet keretein kívül is létrejöhet. A tömegkommunikációs eszközök lehetővé teszik, hogy egy-egy eszme olyan hordozókat egyesítsen, akik nem alkotnak etológiai értelemben valódi csoportot. A különböző szervezetek, egy politikai párt tagjai például – leszámítva a helyi csoportokat, a vezetőségeket és az esetleges pártadminisztrációt – nem ismerik egymást személyesen, összetartozásuk etológiai tényezői így elhanyagolható szerepet kapnak az adott párt fennmaradását szolgáló eszme keletkezésében és továbbbi evolúciójában. *Az embereket a csoportok etológiai kohéziója mellett egyre nagyobb mértékben a megfelelő organizációjú eszmék egyesítik.*

A csoporttársadalom eszméinek fennmaradását a szocializáció, a korai tanulás, és a rendkívül erős tradíció tette lehetővé. A tömegtársadalmak eszméi a társadalom felnőtt tagjainak elnyeréséért is versengenek. Ez az evolúciós szempontból döntő változás az eszmestruktúrákat is alapvetően megváltoztatta. Az eszmét felépítő koncepciók rendszerében olyanok jelenléte is szükséges, amelyek az adott eszmerendszer elfogadását elősegítik és védik a konkurens eszméktől. Egy csoporttársadalomban az eredet mítoszának nem kell feltétlenül logikusnak, meggyőzőnek lennie, hiszen egyetlen eredetmítosz van, a társadalom minden tagja ezt fogadja el, ezt tanítják az öregek, nem sok értelme lenne a mítosz egyes elemeit kérdéssé tenni. *A tömegtársadalomban létező eszmék viszont állandó kihívásoknak vannak kitéve, az eredetre vonatkozó mítoszokat a tudomány, a gyakorlat stb. ideáival is egyeztetni kell. Megkívánjuk a logikus, mindenre kiterjedő magyarázatokat, sőt, az adott kérdésekre vonatkozó alternatívák közötti választás lehetőségét is.*

A tömegtársadalmakban egy-egy eszme óriási méretű csoportokat szervezhet, de csak akkor, ha az eszmét alkotó koncepcióegységek között szerepelnek azok is, amelyek a nagyméretű csoportok fennmaradásához szükségesek. Megjelenik a propaganda, az ideológia, mint az eszmék fennmaradásának lényeges szervező eszköze.

Az eszmék csoportszervező erőként működnek, de *az ember etológiai csoportképző tulajdonságai nem szűntek meg.* Mindenhol, ahol valamilyen eszme működésének következményeképpen olyan embercsoportok jelennek meg, amelyek az etológiai tényezők működését lehetővé teszik, azonnal megindul

e csoportok etológiai szerveződése is. Jó példái ennek a különböző pártok vezetőségi szervei, központi bizottságok, választmányok stb.

Az etológiai tényezők működése a csoportszervező idea ellenében is hat: így változhat meg a szép demokratikus eszme és így válik a vezető csoport a saját érdekeinek korlátlan harcosává. Így vált például a kommunista népuralom eszméje az apparátus diktatúrájává. Ugyanilyen veszélyes a kulturális komponens „megszaladása”, amikor egy-egy kulturálisan szerveződött eszmerendszerbe fokozatosan beépülnek azok a részkonceptiók, amelyek kizárólag a kialakult kulturális struktúra mint új entitás, mint új egész fennmaradásának érdekeit szolgálják. Ennek szép példái a különböző bürokratikus szervezetek, amelyek – némi leegyszerűsítéssel – eredetileg mindig egy-egy konkrét feladat, valamilyen társadalmi szabályozó funkció végzésére szerveződtek, de gyorsan kialakultak sajátérdekeik és megfelelő társadalmi ellenőrzés hiányában tevékenységük már nagyrészt e sajátérdekeket szolgálja. Ezekben az esetekben *önfenntartó zárt eszmerendszer alakul ki*, amelynek egyetlen valódi funkciója saját fennmaradásának biztosítása és amely képes a külső hatásokat saját fennmaradása érdekében megfelelően manipulálni, teljesen függetlenül eredeti társadalmi funkciójától. Ennek a folyamatnak kitűnő példái a volt szocialista országok szakszervezetei, amelyek eredeti érdekvédelmi funkcióikat fokozatosan elsorvasztották, új társadalmilag hasznos funkciókat nem fejleszthettek ki, de miután hatalmas apparátust és sokmillió szervezetet hoztak létre, megjelent ezeknek az organizációknak a sajátérdeke, amely igen hatékonyan képes az apparátust még megváltozott társadalmi körülmények között is fenntartani.

Természetesen ezek a hatások sohasem jelennek meg tisztán, a szervezeti sajátérdek gyakran kap támogatást a résztvevők szűk csoportjának etológiai összetartásától és fordítva. Bizonyos, hogy minél szélesebb hatáskörű egy társadalmi szervezet, minél több „hatósági” funkcióval rendelkezik, annál nagyobb a veszélye az effajta eltorzulásoknak.

A bemutatott gondolatmenettel és a példákkal csupán azt kívántam alátámasztani, hogy a társadalmi problémák biológiai, konkrétan humán-etológiai, megközelítése jogos és ígéretes új ága lehet a társadalomtudományoknak, és hasznosnak látszik az ilyen jellegű interdiszciplináris kutatások mihamarabbi megszervezése.

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, melyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- Adamski, W. et al.: *Polacy 88: Dynamika konfliktu a szanse reform* (Lengyelek 88. A konfliktus dinamikája és a reform esélyei), IFIS PAN, Warszawa, 1989.
- Afanaszjev, Ju.N. (ed.): *Inogo ne dano*, Progressz, Moszkva, 1988.
- Ágh A.: Közép-Európa felfedezése, *Tiszatáj*, 1988/1.
- Ágh A.: Kelet- és Nyugat között – Európában, *Világosság*, 1989/8–9.
- Ágh A.: *A századvég gyermekei. Az államszocializmus összeomlása a nyolcvanas években*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.
- Andorka R.: A társadalmi beilleszkedési zavarok alakulása 1988-ban és 1989-ben és várható változásuk a következő években, TBZ III. munkaértekezlet. 1990. I. 324–332.
- Ash, T.G.: *A lengyel forradalom. Solidarność (1980–1981)*, AB Kiadó, 1990.
- Ash, T.G.: *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, Random House, New York, 1989.
- Ash, T.G.: Reform or Revolution?, *The New York Review of Books*, 10.27.1988.
- Bahro, R.: *Die Alternative: Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, Rowohlt, Reinbek, 1980.
- Balogh I.: *A forradalmi ész kritikája*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1990.
- Bartók J.: Drogfogyasztók Magyarországon – ahogyan a körzeti orvosok látják, TBZ III. munkaértekezlet. 1990. II. 102–112.
- Berend T. I.: *A magyar gazdasági reform útja*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- Bihari M.: *Demokratikus út a szabadsághoz*, Gondolat, 1990.
- Bogár L.: *Kitörési kísérleteink*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Bogomolov, O.T. (ed.): *Szocializm: mezdu proslüm i buduscsm*, Progressz, Moszkva, 1989.
- Bonime–Blanc, A.: *Spain's Transition to Democracy*, Westview Press, Boulder and London, 1987.
- Borodkin, F.M. – Koszalsz, L.S. – Rivkina, R.V. (eds.): *Posztizsenyije*, Progressz, Moszkva, 1989.
- Boros S. (szerk.): *A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban*. Országos elméleti tanácskozás, Szeged, 1987. február 19-21., Kossuth Könyvkiadó.
- Boyd, R. – Richerson, P.J.: *Culture and the Evolutionary Process*, The University of Chicago Press, Chicago, 1985.
- Bozóki A. – Sükösd M. (szerk.): Európai Magyarorszáért: a magyar átmenet nemzetközi és történeti perspektívában, *Mozgó Világ*, 1990/8.

- Brzezinski, Z.: *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, Charles Scribner's Sons, New York, 1989.
- Callies, J. (ed.): *Die Zivilisierung des Konflikts, Loccum Protokolle*, vol. 1. 4/1989, vol. 2. 23/1989, Loccum, 1990.
- Camus, A.: *The Myth of Sisyphus*, Penguin, 1975.
- Cecuda, D.: *Leksykon Opozycji Politycznej* (A politikai ellenzék lexikonja 1976–1989), BIS ZSP, Warszawa, 1989.
- Ceskoslovensko na rozcestí* (Csehszlovákia a keresztnál), Lidové noviny, Praha, 1990.
- Childe, V.G.: *Az ember őnmaga alkotója*, Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Collier, D. (ed.): *New Authoritarianism in Latin America*, Princeton Paperbacks, Princeton, 1979.
- Comte, A.: *Cours de philosophie positive*, Baillière, Paris, 1869.
- Cross Currents*, A Yearbook of Central European Culture, Vol. 9, Ann Arbor, Michigan, 1990.
- Csányi V.: A kulturális evolúció biológiai alapjai, In: *Filozófia – Ember – Szaktudományok*, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Csányi V.: *Evolúciós rendszerek: Az evolúció általános elmélete*, Gondolat, 1988.
- Csányi, V.: *Ethology, Power, Possession: A System Theoretical Study of the Hungarian Transition*, *World Future*, 1990/29.
- Drzyciński, A. – Skutnik, T.: *Gdańsk, Sierpień '80 – ozmowy* (Gdańsk 1980 augusztusa. Beszélgetések), Aida, Gdańsk, 1990.
- Durkheim, É.: *De la division du travail social*, Presses Universitaires de France, 1960.
- Durkheim, É.: *Az öngyilkosság*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- Eastern Europe... Central Europe... Europe, *Daedalus*, Winter 1990 (Különszám).
- Eibl-Eibesfeld, I.: *Human Ethology*, Aldine – de Gruyter, New York, 1989.
- Elekes Zs. – Liptay G.: *Az alkoholfogyasztás és más deviáns viselkedési formák elterjedése Magyarországon, Társadalmi beilleszkedési zavarok Bulletin*, 1987/11.
- Fordulat és reform. A Medvetánc* 1987/2 számú melléklete.
- Frank, A.G.: *Sociology of Development and Underdevelopment in Latin America*, Oxford University Press, London, 1965.
- Furman, D.E. – Smirnov, M.: *Na puti k szvobode szovesztyi*, Progressz, Moszkva, 1989.
- Gábor L. – Koroknai Zs. (szerk.): *Hová jutottunk és merre tovább?* Világosság füzetek, Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989.
- Gati, C.: *Eastern Europe on its Own, Foreign Affairs*, 1989/1.
- Gerschenkron, A.: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*, Gondolat, 1984.
- Goati, V.: *Politička Anatomija Jugoslovenskog Drustva* (A jugoszláv társadalom politikai anatómiája), Naprijed, Zagreb, 1989.
- Griffith, W.E. (ed.): *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?*, Westview Press, Boulder, 1989.
- Habermas, J.: *Handlung und System – Bemerkungen zu Parsons' Medien-Theorie*, In: W. Schluchter (Red.): *Handeln und Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1980.
- Hague, R. – Harrop, M.: *Comparative Government and Politics*, Macmillan, London, 1987.
- Hankiss E.: *Kelet-európai alternatívák*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Havel, V.: *Moc bezmocnych* (Az erőtlenek ereje), Archy, Praha, 1990.

- Hirszowicz, M.: *Coercion and Control in Communist Society*, Wheatsheaf Books, Brighton, 1986.
- Hobhouse, L.T.: *Social Evolution and Political Theory*, New York, Columbia University Press, 1911.
- Holzer, J. – Leski, K.: *Solidarność w podziemiu* (A földalatti Solidarność), Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, 1990.
- Huntington, S.P. – Moore, C.H. (eds.): *Authoritarian Politics in Modern Society. The Dynamics of Established One-Party Systems*, Basic Books Inc., New York – London, 1970.
- Az ismeretlen forradalom*, UPN, Bratislava, 1990.
- Kobo, H. (ed.): *Oszmüszlity Kult Sztalina*, Progressz, 1989.
- Kopp M. – Skrabski Á.: A neurózis és az öngyilkossági kísérletek epidemiológiai vizsgálata országos reprezentatív felmérés alapján, *Társadalmi beilleszkedési zavarok Bulletin*, 1987/9.
- Korinek L.: A bűnözés alakulása Magyarországon 1980-tól. Kilátások, TBZ III. munkaértekezlet. 1990. I. 288–309.
- Kulcsár K.: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években, *Reflektor*, 1987/4.
- Kulcsár K.: *A modernizáció és a jog*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Kulcsár K.: A tekintélyuralomtól a demokráciáig, *Magyar Jog*, 1989/7–8.
- Kulcsár K.: Lehet-e jogállam Magyarországon, *Magyar Jog*, 1990/7–8.
- Lefever E.W. – Van der Lugt, R.D.: *Perestrojka: How New Is Gorbachev's New Thinking?*, Ethics and Public Policy Center, 1988.
- Lengyel L.: *Végkifejlet*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Linz, J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes, In: Grennstein, F.I. – Polsby, N.W. (eds.): *Handbook of Political Science*, Vol. 3, Addison – Wesley, Reading (Mass.).
- Lovenduski, J. – Woodall, J.: *Politics and Society in Eastern Europe*, Macmillan, London, 1987.
- Luhmann, N.: *Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1984.
- Marx, K. – Engels, F.: *A német ideológia*, Magyar Helikon, 1974.
- MacIver, R.M. – Page, C.H.: *Society*, London, 1952.
- Megegyezések a kerekasztalnál. Warszawa. 6.02–5.04. 1989*, NSSZ Solidarność, Warszawa, 1989.
- Miltényi K.: Az ismertté vált bűnelkövetők aránya a társadalomban, *Statisztikai Szemle*, 1985/2.
- Miltényi K.: A társadalmi beilleszkedési zavarok kulturális háttere, *Statisztikai Szemle*, 1988/5.
- Miltényi K.: Az eddigi és a várható tendenciák a társadalmi beilleszkedési zavarokban, TBZ III. munkaértekezlet. 1990. I. 310–323.
- Moore, B.: *Political Power and Social Theory*, Harvard, 1958.
- Morawski, W. – Kozek, W. (eds.): *Zakłamanie Porządku Etatystycznego* (Az etatikus rend megtörése), UW, Warszawa, 1988.
- O'Donnel, G. – Schmitter, P.C. – Whitehead, L. (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1986.

- Ogburn, W.F.: *Social Change*, New York, 1922.
- Pareto, V.: *Trattato di sociologia generale*, Firenze, 1915–1916.
- Parsons, T.: *The Structure of Social Action*, The Free Press, New York, 1937.
- Parsons, T.: *The Social System*, The Free Press, New York, 1951.
- Pataki F.: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltozásban, *Valóság*, 1990/6.
- Sajó A.: Megjegyzések napjaink kriminalitásáról és a kriminalitásra adott társadalmi reakciókról, TBZ III. munkaértekezlet. 1990. I. 279–287.
- Schiwy, G.: *Poststrukturalismus und „Neue Philosophien“*, Rowohlt's Enzyklopädie, 1968.
- Selbourne, D.: *Death of the Dark Hero. Eastern Europe 1987–90*, Jonathan Cape, London, 1990.
- Senghaas, D.: *Europa 2000*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1990.
- Siniavski, A.: *La civilisation soviétique*, Albin Michel, Paris, 1988.
- Sorokin, P.A.: *Fads and Foibles in Modern Sociology*, Regnery, Chicago, 1956.
- Staniszki, J.: *Ontologia Socjalizma* (A szocializmus ontológiája), In Plus, Warszawa, 1989.
- Szelényi I.: *Új osztály, állam, politika*, Európa, 1990.
- Szjakowski, B. (ed.): *Marxist Governments*, A World Survey (vols. 1–3), Macmillan, London, 1981.
- Tamás P.: Vázlat az orosz szamizdat történetéről, *Jel-kép*, 1990/1.
- Tamás P.: *Forradalmak és reformok: Az új Kelet-Európa*, Magvető (sajtó alatt).
- Társadalmi Szerződés, *Beszélő*, 1987.
- Tezanos, J.F. – Cotarelo, R. – De Blas, A. (eds.): *La Transición Democrática Española*, Editorial Sistema, Madrid, 1989.
- Toynbee, A.J.: *A Study of History*, London – New York – Toronto, 1962.
- Vajda M.: Orosz szocializmus Közép-Európában, *Századvég*, 1989.
- Vallès, J.M.: *Political Science in Contemporary Spain*, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona, 1989.
- Vavró I.: Iskolai végzettség, társadalmi helyzet, bűnözés, *Statisztikai Szemle*, 1986/3.
- Visnyevszkij, A.G. (ed.): *V cselovecseszkom izmerenii*, Progressz, Moszkva, 1989.
- Wałęsa, L.: *Droga nadziei* (A remény útja), Znak, Kraków, 1989.
- Wallerstein, I.: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat, 1973.
- Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Gondolat, 1982.

Kutatási információk*

Az alábbiakban válogatást adunk olyan jelenleg folyó kutatásokról, melyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- „Az állami szerepvállalás átalakításának, az állam korszerű gazdaságbefolyásoló tevékenysége kiépülésének súlypontjai Magyarországon a modern piacgazdaságra való áttérés folyamatában”, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, témavezető: Révész Gábor.
- „A deviancia történeti, elméleti és nemzetközi összehasonlító vizsgálata, a megelőzés és a mentálhigéne új modelljei”, SOTE Társadalomtudományi Intézet, témavezető: Kolozi Béla (TBZ kutatás).
- „Egy koalíciós kormány politikája és gazdaságpolitikája”, Pénzügykutató Rt., témavezető: Lengyel László.
- „Elitváltás – rendszerváltás”, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, témavezető: Huszár Tibor.
- „A gazdaság és a társadalom kölcsönhatásai”, MTA Társadalomtudományi Intézete a BKE közreműködésével, témavezető: Nyitrai Ferencné.
- „A hatalomgyakorlás új, alkotmányos modelljének kiépülése, e folyamat egyes lényegi vonásainak politológiai, politikai, szociológiai és jogi elemzése”, MTA Társadalomtudományi Intézete, témavezető: Szoboszlai György.
- „A hazai társadalmi beilleszkedési zavarok történeti alakulása, aktuális helyzete és változási tendenciái”, BKE Szociológia Tanszéke, témavezető: Andorka Rudolf (TBZ kutatás).
- „A helyi társadalom szerveződési folyamatai – önkormányzatok és a helyi politika kultúrája”, MTA Társadalomtudományi Intézete, témavezető: Böhm Antal.
- „Hová vezet a kelet-európai bérmunkarendszer felbomlása? Nemzetközi kutatási program a kelet-európai munkaviszonyok átalakulásának tudományos feldolgozására”, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, témafelelősök: Fazekas Károly, Koltay Jenő, Köllő János, Révész Gábor.
- „Ideák funkcionális szerkezete, eredete és kulturális evolúciója”, ELTE Magatartás-genetikai Laboratórium, témavezető: Csányi Vilmos.

*Az itt közölt listában a következő rövidítéseket használtuk: ÁJK = Állam- és Jogtudományi Kar; BKE = Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem; KSH = Központi Statisztikai Hivatal; MTA = Magyar Tudományos Akadémia; JATE = József Attila Tudományegyetem; SOTE = Semmelweis Orvostudományi Egyetem; TBZ = Társadalmi Beilleszkedési Zavarok (az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv 3/4-es társadalomtudományi kutatási programja).

- „A kelet-európai reformok és forradalmak. Összehasonlító kutatás”, MTA Szociológiai Kutatóintézete, témavezető: Tamás Pál.
- „A közép-európai átmenet intézményi vonatkozásai, különös tekintettel a Parlamentre”, BKE Politikatudományi Tanszék, témavezető: Ágh Attila.
- „Kriszispercepciók Kelet-Európában”, Magyar Közvéleménykutató Intézet – a Lengyel Akadémia Szociológiai Intézete – a Szovjet Akadémia Leningrádi Szociológiai Intézete, témavezetők: Vladislav Adamski, Borisz Firszov, Tamás Pál.
- „Létebiztonságra ható folyamatok összefüggése a szociális munkával”, ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Szociálpolitikai Tanszék, témavezető: Ferge Zsuzsa.
- „A magyar és az európai pártrendszerek vizsgálata és összehasonlító elemzése”, MTA Társadalomtudományi Intézete az ELTE ÁJK közreműködésével, témavezető: Bihari Mihály.
- „A magyar társadalom modernizációja”, BKE Szociológia Tanszéke, témavezető: Andorka Rudolf.
- „A mai magyar értelmiség ideológiai-politikai optikája a 80-as évek végén, a 90-es évek elején”, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, témafelelősök: Csepeli György, Örkény Antal.
- „A neurózis szempontjából különösen veszélyeztetett társadalmi csoportok szociálpszichiátriai jellemzői”, SOTE Pszichiátriai Klinika, témavezető: Kopp Mária (TBZ kutatás).
- „Önmódosító komplex rendszerek elmélete”, ELTE Magatartásgenetikai Laboratórium, MTA Evolúciókutató Csoport, témavezető: Kampis György.
- „Politikai változások társadalmi feltételrendszerei”, JATE Szociológiai Tanszéke, témafelelős: Szentpéteri István.
- „A rendszerváltás társadalomelméleti értelmezése és a politikai kultúra típusváltozása”, MTA Társadalomtudományi Intézete, témavezető: Bayer József.
- „A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése”, MTA Társadalomtudományi Intézete, témavezető: Róbert Péter.
- „Társadalmi-gazdasági változások és az öngyilkosság alakulása Magyarországon”, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, témavezető: Moksony Ferenc (TBZ kutatás).
- „Társadalmunk középrétegei és polgárosodó csoportjai”, MTA Társadalomtudományi Intézete, témavezető: Utsai Ágnes.
- „Tulajdon és privatizáció”, Pénzügykutató Rt., témavezető: Voszka Éva.

Jegyzetek

Kiadja: a Magyar Tudományos Akadémia

A kiadásért felel: Kosáry Domokos az MTA elnöke

A szerkesztésért felelős személy: Tamási Péter

Budapest, 1990. október

HU ISSN 0864-8174

Ára: 150,- Ft

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő” szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulói
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarország népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok